

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat d'Educació

Memòria del Treball de Fi de Grau

La presència del Projecte Filosofia 3/18 a Balears entre 1987 i 2016

Martí Prats Suau

Grau d'Educació Primària

Any acadèmic 2015-16

DNI de l'alumne: 43089278C

Treball tutelat per Xavier Motilla Salas
Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques

S'autoritza la Universitat a incloure aquest treball en el Repositori Institucional per a la seva consulta en accés obert i difusió en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació

Autor		Tutor	
Sí	No	Sí	No
☒	☐	☒	☐

Paraules clau del treball:

Filosofia 3/18, Història de l'Educació, Illes Balears, Didàctica de la Filosofia

RESUM

Aquest treball recull dades a partir de diferents fonts documentals, escrites i orals, per tal de reconstruir el procés històric de l'empremta del Projecte Filosofia 3/18 a les Illes Balears. Es centra sobretot en Mallorca, i amplia la informació coneguda fins a 1997 i en desenvolupa de nova a partir d'aquest any. Es pren com a font principal el *Butlletí de Filosofia 3/18*, publicat des de 1989 fins l'actualitat pel Grup d'Innovació i Recerca per a l'Ensenyament de la Filosofia (Catalunya). Després d'un relat descriptiu i ordenat de les dades significatives, es fa una interpretació general i s'assenyalen els trets més importants de la situació a Balears, que són entre d'altres una presència inestable del projecte, influïda per la desaparició de la majoria de les primeres persones implicades inicialment i manca d'iniciativa o capacitat per a assumir un relleu, dependència econòmica amb l'administració, suport econòmic irregular, dependència amb Catalunya, gran capacitat d'influència en el projecte a partir de propostes i experiències pioneres, i desaparició dels Seminaris Permanents, elements importants per a mantenir una presència del projecte de manera manifesta.

Paraules clau: Filosofia 3/18, Història de l'Educació, Illes Balears, Didàctica de la Filosofia

ABSTRACT

This work collects data from several documentary sources, written and oral ones, in order to reconstruct the historical process of the treading of Project Philosophy 3/18 in the Balearic Islands. It is centered mainly in Mallorca, and it expands the known information until 1997 and develops new one from this year. It takes the *Butlletí de Filosofia 3/18*, published since 1989 until nowadays by Grup d'Innovació i Recerca per a l'Ensenyament de la Filosofia, or Group of Innovation and Research for the Education of the Philosophy (Catalonia), as a main source. After a descriptive and ordered relation of the significant data, it offers a general interpretation and points out the Balearic Islands' most important traits related to this situation, which are, among others, instability of the project, influenced by the disappearance of the most of the first people initially involved in it, subsequent lack of initiative or capacity to assume a relief, economic dependency with the administration, irregular economic support, dependency with Catalonia, big capacity of influence in the project from proposals and pioneering experiences, and disappearance of the Permanent Seminars, which were important in order to keep an evident presence of the project.

Key words: *Filosofia 3/18*, History of Education, Balearic Islands, Didactics of Philosophy

ÍNDIX

RESUM	3
ABSTRACT	3
1. INTRODUCCIÓ	5
1.1 JUSTIFICACIÓ DE L'ELECCIÓ DEL TEMA	5
1.2 OBJECTIUS	7
1.3 COMPETÈNCIES TREBALLADES EN EL TREBALL DE FI DE GRAU.....	7
1.3.1 Justificació i relació de les competències treballades del grau	8
1.3.1.1 Competències generals	9
1.3.1.2 Competències específiques	9
1.4 DESCRIPCIÓ DE LES FONTS QUE S'UTILITZEN EN EL TREBALL	11
1.5 METODOLOGIA	14
1.6 ESTRUCTURA DEL TREBALL	15
2. MARC CONCEPTUAL	15
3. RECORREGUT HISTÒRIC	20
3.1 PRIMERS MOMENTS. 1989-1994	20
3.1.1 El Primer número del Butlletí de Filosofia 6/18	20
3.1.2 Materials traduïts.....	21
3.1.3 La rellevància de la Primera Conferència del Projecte Filosofia 6/18.....	22
3.1.4 Organització des dels CEP. Centres adscrits al projecte.....	23
3.1.5 Aportacions de docents de les Illes Balears a l'IREF i al Butlletí.....	26
3.1.6 Presència del projecte a altres publicacions a través de docents de Balears	28
3.2 CAP A LA FILOSOFIA 3/18. 1995-2000.....	29
3.2.1 Activitats a Balears. CEP. Centres adscrits al projecte.....	29
3.2.2 Aportacions de docents de les Illes Balears a l'IREF i al Butlletí.....	31
3.2.3 Presència a altres publicacions.....	32
3.3 FILOSOFIA 3/18. 2000- 2016	32
3.3.1 Filosofia 3/18	32
3.3.2 Activitats a Balears. CEP. Centres adscrits al projecte	33
3.3.3 Aportacions de docents de les Illes Balears a l'IREF i al Butlletí.....	34
4. INTERPRETACIÓ I CONCLUSIONS	36
4.1 INTERPRETACIÓ	36
4.2 CONCLUSIONS.....	42
REFERÈNCIES	44
BIBLIOGRAFIA	47

1. INTRODUCCIÓ

1.1 JUSTIFICACIÓ DE L'ELECCIÓ DEL TEMA

D'acord amb John Dewey, i amb paraules de Puig (2012:192), *“la democràcia serà una farsa si els individus no estan preparats per pensar per ells mateixos, tenir judicis propis, ser capaços de discernir les propagandes subtils i denunciar els motius que les inspiren.”*

L'elecció del tema té un doble punt de partida. Per una banda sorgeix del compromís ètic amb la filosofia i amb la pràctica educativa. En un moment en què la filosofia com a disciplina acadèmica està amenaçada de mort en els currículums oficials a l'estat espanyol, convé salvar almenys la seva vessant d'actitud crítica. Aquesta esdevé cada vegada més important com un indicador de salut d'una societat democràtica, tal i com assenyalen personalitats com Hannah Arendt o, més recentment, Martha C. Nussbaum. Però l'actitud crítica, l'aprendre a pensar de manera correcta, eficaç i creativa, ha de ser o bé ensenyada, o bé guiada i potenciada per a assolir tota la seva capacitat en l'individu, en el ciutadà o ciutadana. Aquesta idea no és gens nova i existeix ja en els inicis de la història de la filosofia occidental. A l'Atenes de Pèricles, Sòcrates i alguns sofistes ja realitzaven una tasca educadora amb el ple convenciment que el fet d'ensenyar a pensar de manera crítica és vital per a la ciutadania en democràcia. I almenys Sòcrates, si ens hem de refiar de l'òptica platònica, ho fa amb un fort convenciment ètic i guiat, literalment, per un *daimon* interior, que s'ha volgut veure com la veu de la consciència.

I com Sòcrates, no es tracta tant d'ensenyar continguts de manera enciclopèdica com de proporcionar habilitats i recursos per a la recerca personal. Recursos per a desenvolupar una actitud que ens ajudi a estar alerta davant els pressupòsits i prejudicis que ens envolten per tal de mantenir un espai on assolir l'ideal de convivència i de recerca del bé comú. La filosofia, així entesa, esdevé una propedèutica més que una disciplina concreta, i com a tal, com a metodologia, és aplicable a la resta de coneixements institucionalitzats en els diversos currículums educatius. En aquest sentit, i tenint la democràcia com a horitzó ètic últim, és quan es pot dir que la filosofia esdevé un mitjà i també una finalitat. I també és una finalitat en el sentit que fer filosofia significa, en darrer terme, aprendre a fer filosofia a través de la mateixa pràctica filosòfica. És, doncs, la filosofia la que també reflexiona sobre la filosofia.

Existeix, aleshores, la voluntat de sumar-se a les accions de sensibilització i difusió dins la comunitat educativa de les Illes Balears envers la importància d'aquesta proposta, motivada pel compromís de la tasca docent al servei de la democràcia.

L'altre punt de partida, de tall més acadèmic si es vol, parteix del fet que una de les principals fonts escrites, si no la més important, a les que hom ha d'acudir per a comprendre el recorregut històric, el *Butlletí de Filosofia 3/18* que publica el Grup d'Innovació i Recerca per a l'Ensenyament de la Filosofia (d'ara endavant Grup IREF o, senzillament, IREF), no es troba immers en els canals habituals de difusió, conservació o normativa. Això col·loca els possibles estudis històrics sobre el projecte en una certa situació de risc. Si bé és cert que a hores d'ara aquest risc no es pot dir que sigui molt elevat, el pas del temps i la manca d'atenció envers aquesta situació poden provocar una realitat ben diferent. Així, pot succeir que davant la necessitat de reconstruir el passat recent pel que fa a la trajectòria del Projecte Filosofia 3/18 es doni un cert risc de silenci documental o de desaparició de fonts (orals i escrites). De fet, un dels trets que assenyala aquest treball és que aquest silenci ja existeix en certa mesura, almenys pel que fa a certes èpoques del recorregut estudiat. Per tant, una investigació sobre aquest tema podria ajudar o bé a reduir el silenci, o bé a la sensibilització sobre aquesta situació. Per tant, i tenint en compte el criteri de viabilitat explicat a Comas, Fullana, González, Motilla, Rincón i Sureda (2014), un dels motius de l'elecció està relacionat directament amb la disponibilitat de recursos que faran viable la recerca, alguns dels quals desapareixeran (testimonis orals) i d'altres poden desaparèixer si arriben a trobar-se en una situació de desatenció.

Per altra banda, i d'acord amb el criteri d'originalitat també tractat a l'obra citada anteriorment, un altre motiu per l'elecció d'aquest tema radica en el supòsit de la inexistència d'un treball que abasti tot el recorregut que es planteja, a més traçat des de la perspectiva de les Illes Balears. Finalment, i d'acord amb aquest criteri, la voluntat del present estudi és la de proporcionar noves perspectives i recursos per a la interpretació del passat i el present, i la presa de decisions per al futur. Es pretén reunir en un sol document un marc de referència històrica, tot i que sigui elemental, per a l'elaboració de literatura relacionada amb la història del projecte.

1.2 OBJECTIUS

Objectiu general:

-Determinar el recorregut històric de la presència del projecte Filosofia 3/18 a les Illes Balears, des de la seva aparició en la Comunitat Autònoma fins a l'actualitat, assenyalant els trets o esdeveniments més remarcables.

Objectius específics:

-Aportar dades suficients per a una interpretació històrica del procés estudiat.

-Reunir informacions disperses sobre el tema escollit per a facilitar l'estudi del mateix a persones interessades que desitgin tenir una perspectiva històrica global.

-Oferir un marc històric que faciliti la comprensió i interpretació del procés, per a possibles iniciatives o accions relacionades amb el projecte Filosofia 3/18 a les Illes Balears que es puguin dur a terme en el present o en el futur.

1.3 COMPETÈNCIES TREBALLADES EN EL TREBALL DE FI DE GRAU

El treball s'emmarca dins la matèria "Bases teòriques, històriques i institucionals", que està relacionada amb el marc competencial "1.2. Processos i contextos educatius" del Pla d'estudis de Grau de mestre d'Educació Primària.

Tot i que es poden justificar moltes de les competències contemplades pel pla d'estudis, s'han assenyalat només aquelles que són més rellevants pel que fa a la realització del treball de fi de grau. S'ha intentat també que la justificació sigui molt sintètica per afavorir la concisió.

D'acord amb les indicacions del tutor del treball, pel que fa a les competències s'ha observat la numeració i nomenclatura establertes al Pla d'estudis, i s'ha seguit l'ordre numèric, sense entrar en altres ordenacions (per exemple, per grau d'importància o rellevància).

A més de les competències que es comentaran a continuació, s'ha considerat convenient fer menció d'un dels objectius del Pla d'estudis, que es relaciona estretament amb el compromís ètic de la pràctica docent, per una banda, i amb la idea de la filosofia entesa com a actitud crítica, al servei de la democràcia i tot allò que d'ella se'n deriva. Així,

La titulación de Grado en Educación Primaria, de acuerdo con el Real Decreto 1393/2007, de 29 de octubre, por el que establece la ordenación de las enseñanzas universitarias oficiales, debe contribuir al conocimiento y el desarrollo de los Derechos Humanos, los principios democráticos, los principios de igualdad entre mujeres y hombres, de solidaridad, de protección medioambiental, de accesibilidad universal y diseño para todos y de fomento de la cultura de la paz. (UIB, 2012).

1.3.1 Justificació i relació de les competències treballades del grau

Un estudi sobre Filosofia 3/18 requereix de precisió terminològica relacionada amb el camp de l'educació. El projecte es relaciona amb diverses lleis educatives i amb l'aprenentatge per competències, del que és capdavanter. És interdisciplinari, amb criteris d'avaluació propis i molt relacionat amb el constructivisme. Per altra banda s'estén des de l'educació infantil fins a batxillerat i caldrà conèixer les connexions. A més, té unes arrels històriques que s'han de tenir en compte, relacionades amb Dewey i l'escola progressista per una banda, i amb el constructivisme per una altra. I experimenta una evolució en els darrers trenta anys, paral·lela a l'experimentada pel sistema educatiu, i influïda per la dimensió política i econòmica.

Cal assolir una comprensió del currículum educatiu: tot i que el projecte Filosofia 3/18 sigui un projecte curricular no oficial, es relaciona i conviu amb els que sí ho són, i amb les àrees curriculars de l'Educació Primària. La transversalitat del projecte demanda un contacte estret amb aquestes àrees i també amb els seus procediments d'ensenyament i aprenentatge.

El projecte Filosofia 3/18 ha de veure's com un model de millora de la qualitat que, a més, s'està aplicant a centres de les Illes Balears i a altres territoris de parla catalana. Per altra banda, l'ensenyament i potenciació de l'esperit crític, característica definitòria del projecte, es fonamental en democràcia. En aquest sentit, el treball ajuda a comprendre un recurs relativament innovador per a l'educació per a la democràcia i a promoure el canvi en educació i en societat.

La realització d'aquest treball implica una capacitat organitzativa amb l'establiment d'horaris de feina, tasca documental, planejar trobades amb diferents agents implicats en el procés històric estudiat, establir llocs i horaris de reunió o dissenyar entrevistes.

Finalment, es pretén ajudar a cobrir algunes necessitats que s'han d'haver identificat prèviament, com la de fomentar una major sensibilització envers la situació del Projecte Filosofia 3/18 a les Illes Balears en l'actualitat, o aportar elements per a l'anàlisi d'aquest projecte curricular des de la seva perspectiva històrica, entre d'altres.

A continuació, s'enumeren les competències que s'ha considerat que guarden una relació amb tot això que s'ha dit.

1.3.1.1 Competències generals

1. *Conèixer les àrees curriculars de l'Educació Primària, la relació interdisciplinària entre elles, els criteris d'avaluació i el cos de coneixements didàctics en torn dels procediments d'ensenyament i aprenentatge respectius.*
12. *Comprendre la funció, les possibilitats i els límits de l'educació en la societat actual i les competències fonamentals que afecten els col·legis d'educació primària i els seus professionals. Conèixer models de millora de la qualitat amb aplicació als centres educatius.*

1.3.1.2 Competències específiques

1. Competències de formació bàsica

1.1 Aprenentatge i desenvolupament de la personalitat

- 1.1.5 *Conèixer les propostes i desenvolupaments actuals basats en l'aprenentatge de competències.*

1.2 Processos i contextos educatius

- 1.2.2 *Conèixer els fonaments de l'educació primària, la seva relació interdisciplinària, els criteris d'avaluació i el cos de coneixements didàctics al voltant dels procediments d'ensenyament i aprenentatge respectius, i relacionar tot això amb l'educació infantil.*
- 1.2.4 *Analitzar la pràctica docent i les condicions institucionals que l'emmarquen, així com les organitzacions no formals i informals d'educació que atenen aquesta etapa.*

1.2.7 *Analitzar el llenguatge educatiu i precisar la terminologia i conceptes bàsics al voltant del significat “educació”.*

1.2.8 *Conèixer les teories educatives contemporànies i la seva vigència en les pràctiques institucionals actuals.*

1.2.9 *Conèixer el sistema educatiu al nostre país i la seva evolució històrica, així com els condicionants polítics i legislatius de l'activitat educativa.*

1.2.13 *Promoure accions d'educació en valors i cultura de convivència que permetin actituds de respecte, afecte i acceptació orientades a la preparació d'una ciutadania activa i democràtica que facilitin les relacions interpersonals positives, l'autoestima i el desenvolupament emocional de l'alumnat tant dins com fora del centre escolar.*

1.2.20 *Analitzar, interpretar i valorar críticament les propostes curriculars que emanen de les diferents administracions educatives.*

1.2.21 *Conèixer i aplicar experiències innovadores en educació primària i desenvolupar actituds de canvi.*

2. Competències didàctico-disciplinàries

2.2 Ciències socials

2.2.5 *Fomentar l'educació democràtica de la ciutadania i la pràctica del pensament social crític.*

2.2.11 *Aprendre a utilitzar el vocabulari específic -geogràfic, històric i artístic- adequat i els contextos en què la seva utilització resulta pertinent.*

4. Competències transversals

4.1 Instrumentals

4.1.1 *Capacitat d'anàlisi i síntesi.*

4.1.2 *Capacitat d'organització i planificació.*

4.1.3 *Coneixements d'informàtica relatius a l'àmbit d'estudi (documentació i comunicació).*

4.1.4 *Capacitat de gestió de la informació: obtenció i anàlisi de diferents fonts (documentació i comunicació).*

4.1.6 *Presa de decisions.*

4.1.7 *Capacitat d'identificar necessitats.*

4.2 Personals i interpersonals

4.2.2 *Habilitats en les relacions interpersonals.*

4.2.3 *Habilitats comunicatives i lingüístiques.*

4.2.4 *Assumir la dimensió ètica i deontològica pròpia de la funció docent i actuar responsablement en conseqüència.*

4.2.5 *Capacitat de crítica i autocrítica.*

4.3 Sistèmiques

4.3.1 *Aprenentatge autònom.*

4.3.2 *Adaptació a noves situacions.*

4.3.3 *Creativitat.*

4.3.4 *Iniciativa i esperit emprenedor.*

4.3.5 *Motivació per la qualitat.*

4.3.6 *Conèixer els recursos disponibles i saber buscar ajuda.*

1.4 DESCRIPCIÓ DE LES FONTS QUE S'UTILITZEN EN EL TREBALL

Atendré a una classificació que prové de les ciències de la documentació i que d'alguna manera pot reflectir la tipologia documental de les fonts que s'utilitzaran. A més, a les descripcions s'inclouran particularitats en el cas que sigui pertinent.

La classificació utilitzada és la proposta per López (1998), que figura a *Anales de Documentación*.

Val a dir que gairebé la totalitat de les fonts utilitzades seran fonts primàries. En general són aquells documents que contenen informació nova i original, fent al·lusió a que les

dades que ofereix acaben el document que les suporta. En altres paraules, són els documents que contenen informació amb completesa, que finalitza en ells mateixos.

Llibres. Monografies: Segons la norma ISO 5127-2 i d'acord amb Peña (2008), una monografia és una publicació que conté text, il·lustracions o ambdós elements, de manera directament llegible, que es presenta completa en un sol volum o ha de ser completada en un nombre finit de volums i conté un estudi detallat i complet d'una matèria determinada.

D'acord amb la definició, seran essencialment manuals que tractaran aspectes més o menys generals al voltant de la Filosofia per a nins, Filosofia 6/18 o Filosofia 3/18 com a concepte, com a plantejament educatiu o curricular o en relació a les lleis educatives i currículums oficials existents.

Literatura grisa: D'acord amb la definició que en fa la Universidad Carlos III (2011), es denomina literatura grisa al

conjunt de documents, de molt diversa tipologia, que no són editats o que es publiquen però són distribuïts a través de canals poc convencionals (tesis doctorals, actes de congressos, informes de recerca, memòries, projectes, patents, normes, traduccions científiques, etc.), per la qual cosa solen plantejar problemes especials per conèixer-los i localitzar-los.

Publicacions seriades: Segons la norma ISO 5127/2- (1983), i d'acord amb Peña (2008), és tota publicació, impresa o no, que apareix en fascicles o volums successius amb una seqüència generalment numèrica o cronològica, amb la intenció de continuar indefinidament. Aquesta definició, de caire molt general, pot incloure revistes, periòdics, anuals, actes de congressos (si formen part d'una sèrie) o monografies publicades dins d'una sèrie.

En el present treball hi haurà dos tipus fonamentals de fonts obtingudes a partir de publicacions periòdiques, les que provindran de revistes d'educació, i les que s'extrauran del butlletí de filosofia 3/18 que publica l'IREF.

Respecte de les primeres no hi ha massa a dir. Només cal precisar que, per mor de la mateixa naturalesa del tema que es treballa i la seva relativa actualitat, les revistes consultades no seran excessivament antigues, i cap article es remuntarà segurament més enrere de la segona meitat dels anys vuitanta del segle XX. Els articles que es puguin trobar

tampoc seran una aportació molt significativa pel que fa al recorregut històric, almenys en les darreres etapes, però sí tal vegada per al desenvolupament d'algun aspecte que necessiti d'alguna precisió.

Pel que fa al butlletí, no obstant, serà una de les fonts bibliogràfiques fonamentals del treball, tant en el seu marc conceptual, especialment pel que fa a la seva evolució, com especialment per a detectar moments importants, fites significatives i també per a poder assenyalar un ordre en els fets que ajudin a comprendre la seva evolució.

En el butlletí es fan referències i valoracions de moltes de les activitats o propostes que es fan al llarg del temps. També hi figura, almenys fins una certa època, un llistat de centres escolars que s'adscriuen al projecte, on figuren centres de les Illes Balears. La seva periodicitat és de quatre números anuals com a mínim, tot i que hi ha alguna excepció. És una font inestimable per a conèixer la incidència del projecte a Mallorca i a la resta d'illes, a través de testimonis directes, informes de sessions, propostes teòriques, reflexions envers el projecte, etc.

S'ha d'assenyalar, però, una particularitat que, des de la perspectiva documental, afecta aquest butlletí: A excepció del número 0, de 1988, que compta amb un número identificatiu del dipòsit legal, cap butlletí posterior compta amb alguna identificació oficial, o un estàndard de numeració (com ara dipòsit legal, ISSN o semblant). Això haurà provocat possiblement algunes dificultats de cara a la seva localització o obtenció a través de bases de dades, o també una absència significativa a la xarxa de biblioteques o hemeroteques, on es pot incloure la biblioteca capçalera (Biblioteca Nacional de Catalunya, que suposadament és receptora del dipòsit legal de publicacions catalanes).

Grabacions sonores de fonts orals: Enregistrament grabat d'entrevistes (qüestionari obert) realitzades a persones que formaren o formen part activa del procés que s'està estudiant. Aquest enregistrament és digital, realitzat amb una tableta iPad mini, i s'ha utilitzat l'aplicació anomenada Recordium per a l'enregistrament. El format dels documents digitals d'àudio que es generaran a partir d'aquestes entrevistes serà .mp4. Tot i que no tenen un gran pes en el desenvolupament del treball, en alguna ocasió ajuden a aclarir algun aspecte concret. De tota manera, aquests testimonis, juntament amb altres que es puguin enregistrar, poden constituir una font molt útil per a treballs d'investigació posteriors que segueixin la línia traçada pel present document.

Com bé recorda Portelli (1991) les fonts orals no són objectives (si bé no ho són com qualsevol altra font), i a més són artificials, variables i parcials. Això no obstant no ha de significar una valoració negativa o fins i tot pejorativa d'aquestes fonts, sinó una aproximació diferent quant a la seva utilitat, interpretació o funció dins l'anàlisi històrica. Poden ser una eina útil de contrastació, una ajuda a la interpretació de la rellevància dels fets que s'assenyalin com a significatius, un complement inestimable des de la perspectiva de la vivència individual o fins i tot una manera de completar possibles buits en cas d'absència documental.

Documents d'arxius privats: Poden ser en format digital (.pdf, .doc, odt, etc.) o en format analògic. Manuscrits, impresos o mecanografiats. La característica fonamental d'aquest documents és que són inèdits i reservats, a més de ser molt breus. Freqüentment només hi ha una còpia existent, almenys pel que fa als analògics. Es tracta de sol·licituds per a prendre part en activitats, pressupostos per a activitats, relacions de participants en activitats promogudes per l'IREF, els CEP o altres institucions, reflexions personals, memòries de cursos, etc. Poden ser una ajuda inestimable per a tractar de traçar el recorregut històric, o aclarir alguns detalls secundaris d'alguna de les fites més significatives. Per altra banda, la seva fragilitat o el risc de pèrdua farà que, en la mesura del possible, es treballi amb còpies digitalitzades d'aquests documents.

Fonts secundàries: Bibliografies. Generalment es consultaran les que formen part de les fonts primàries consultades, per tal de trobar noves fonts d'informació i també per a elaborar una bibliografia relacionada amb el tema i que pugui servir per a la redacció d'altres treballs.

1.5 METODOLOGIA

Es basarà fonamentalment en el mètode històric, com escau a un treball relacionat amb la matèria de Bases teòriques, històriques i institucionals, i amb continguts historicoeducatius. En poques paraules, i d'acord amb Comas, Fullana, González, Motilla, Rincón i Sureda (2014), per a la realització del treball es durà a terme els procediments propis d'aquest mètode, que són:

- Localització i classificació de les diverses fonts que s'han d'utilitzar (heurística).
- Selecció crítica d'aquella part de la informació proporcionada que acabarà per ser

significativa, que també ha de comprendre una anàlisi i tractament de les fonts (crítica històrica).

-Interpretació de les dades i informacions rellevants obtingudes de les fonts consultades (hermenèutica).

-Exposició de la construcció històrica derivada d'aquest procés, que ha de comprendre la fonamentació i establiment dels fets, elaboració d'una explicació i una síntesi final.

1.6 ESTRUCTURA DEL TREBALL

Seguint les directrius proposades a Comas, Fullana, González, Motilla, Rincón i Sureda (2014), el treball tindrà la següent estructura general, en cinc apartats principals:

1.-Pàgines preliminars. Portada amb títol i altres dades requerides, resum i índex.

2.- Introducció. Justificació de l'elecció del tema, rellevància, originalitat, suposicions i metodologia emprada.

3.-Cos del text. Aquest comprendrà:

-Marc conceptual sobre la Filosofia 3/18. Orígens i influències del projecte. Particularitat de la Filosofia 3/18 quant a àmbit i continguts, entesa com a projecte autònom i propi de territoris de parla catalana. Canvis històrics de denominació. Evolució del sentit del concepte i la seva denominació definitiva.

-Selecció, classificació i ordenació cronològica de dades rellevants, extretes de l'anàlisi de la bibliografia i les fonts. Contrastació ocasional de la informació de les fonts escrites amb la que puguin proporcionar les fonts orals, o bé aportació d'alguna dada nova a partir d'aquestes.

4.-Interpretació i valoració dels fets.

5.-Referències i bibliografia.

2. MARC CONCEPTUAL

Per a fer una aproximació al concepte de Filosofia 3/18, cal tenir en compte unes consideracions prèvies: La primera és que aquest concepte és el resultat d'una evolució que comença l'any 1987, amb un nom diferent i una realitat molt concreta, i que es consolida

amb la denominació actual a partir de 1999, d'acord amb el que estableix Puig (2000: 9-10). La segona és que l'evolució del concepte corre de manera paral·lela a un seguit de circumstàncies i necessitats propis del territori de parla catalana. Això provoca que el projecte incorpori continguts nous, tant per mor de les mancances en traducció de materials com per la demanda per part dels mestres d'Educació Infantil per a adherir-se al projecte. A més, la incorporació de contingut nou també es fa palesa en l'adaptació de continguts del projecte inicial a la realitat quotidiana, propera i contemporània dels territoris de parla catalana.

Per altra banda, cal tenir en compte que el projecte Filosofia 3/18, de la mateixa manera que el projecte original de Lipman, s'entén com un tot integral. Així, la implantació ideal del projecte s'entén que hauria de recórrer totes les etapes contemplades. Això influeix en la manera que té de presentar-se com a projecte per als docents i amb les activitats dissenyades per a la seva difusió, implementació, etc. Amb aquestes paraules es vol dir que, tot i que el treball es fa des de la perspectiva de l'educació Primària, en realitat resultarà complicat i tal vegada no desitjable separar el projecte i referir-se únicament a aquesta etapa, quan les accions, activitats, programes, conferències, cursos, etc. no han contemplat sempre aquesta separació. No obstant, s'intentarà centrar el discurs en l'àmbit de l'educació primària i assenyalar necessitats i realitats concretes, sempre que sigui adient i que el fet de fer-ho no comporti una pèrdua d'informació valuosa.

Per acabar, també s'ha de tenir en compte que la realitat balear, que és l'àmbit geogràfic concret d'aquest estudi, va lligada des del principi i fins a l'actualitat a la història de l'IREF. Això significa que necessàriament s'hauran de barrejar la realitat balear i la catalana en nombroses ocasions, ja que en molts dels esdeveniments que s'analitzaran existirà una dependència, contacte, o actuació conjunta amb l'IREF, en ser aquest el grup referent de la realitat balear.

Fetes aquestes consideracions preliminars, farem una aproximació al concepte de Filosofia 3/18, entès des de la perspectiva més actual. En el següent capítol es farà una anàlisi de l'evolució del terme atenent a les circumstàncies històriques amb les que va lligada aquesta evolució.

Prendrem com a referents dues definicions breus, però que contenen tots els elements necessaris per a construir un significat general però suficientment complet:

En primer lloc, segons Puig, I. (2012:183),

Filosofia 3/18 és un projecte educatiu que neix de la mà del currículum original Philosophy for children creat per M. Lipman i que s'ha adaptat a la realitat catalana, tant pel que fa als continguts com als nous programes que s'han desenvolupat.

L'objectiu és que els estudiants pensin millor per si mateixos des d'una perspectiva democràtica. Es planteja, per tant, una proposta educativa que té com a finalitat ajudar l'alumnat a estar més atent al discurs, a ser més reflexiu i més raonable, tot proporcionant-li eines perquè pugui millorar la capacitat de judici. Ensenyar a pensar serveix perquè els joves siguin autònoms, perquè pensin per ells mateixos, perquè explorin alternatives diferents dels seus punts de vista i perquè descobreixin els propis prejudicis i trobin raons per a les seves creences.

Per altra banda, a la web del Grup IREF (<http://www.grupiref.org>), es pot llegir la següent definició:

El projecte Filosofia 3/18 és un currículum ampli i sistemàtic que té com a objectiu reforçar les habilitats del pensament dels estudiants, partint de la filosofia com a disciplina fonamental.

Consisteix en un conjunt de programes que, aplicats des dels 3 als 18 anys, enforteix la capacitat reflexiva. Es tracta d'un projecte que concreta el desig general d'ensenyar a pensar i pretén desenvolupar les habilitats cognitives dels estudiants, tot ajudant-los a comprendre les matèries d'estudi, a fer-los més conscients de la riquesa del bagatge intel·lectual heretat i a preparar-los en la raonabilitat per a la participació en un món democràtic.

La filosofia, com a disciplina humanística més adequada, n'és el mitjà i la finalitat, perquè a través del seu contingut i del seu mètode permet a l'estudiant de reflexionar sobre aquells temes que, latents en totes les matèries, no són tractats a l'escola.

A partir de les dues concepcions es poden assenyalar trets fonamentals:

-És un projecte educatiu de caire curricular.

-Vol reforçar les habilitats de pensament.

-Té com a punt de partida la filosofia, no entesa tant com a conjunt de continguts conceptuals (tals com història dels filòsofs o de la filosofia), sinó més aviat com a actitud crítica que té com objectiu qüestionar allò que sovint es dóna per suposat, utilitzant la raó com eina metodològica.

-S'aplica dels 3 als 18 anys, a través d'uns programes específics.

-Posa la raonabilitat al servei de la participació democràtica, amb l'horitzó de la ciutadania.

-Considera la filosofia com a mitjà i també com a fi.

-Es relaciona amb totes les matèries del currículum oficial (transversalitat del projecte) tot i no ser ell mateix oficial.

-Desenvolupa el pensament autònom.

-És un projecte adaptat a la realitat catalana, tant pels continguts com pel disseny de programes propis, fora dels plantejaments inicials del projecte original de Lipman. Aquest és tal vegada el tret diferencial més important i que confereix un significat plenament definitori al projecte. En certa manera és el tret distintiu i identificatiu respecte d'altres projectes que tenen com arrel comuna el projecte inicial de Lipman.

Així, el projecte Filosofia 3/18 es consolida quan es converteix en una adaptació de part del currículum original de *Philosophy for children* amb aportacions que “*encaixessin amb el substrat pedagògic i educatiu del país.*” (Puig, 2012:195).

S'articula a través d'Educació Infantil, Educació Primària, Educació Secundària i Batxillerat i està format per set programes. Amb l'excepció del programa dissenyat per a infantil, cada un d'aquests es relaciona amb dos cursos lectius, tot i que no és un plantejament rígid. Es tendran en compte les característiques particulars (alumnes, aules, grup classe, etc.). Cada programa va associat a uns llibres de lectura per a l'alumnat (excepte per a Educació Infantil). Aquests llibres són fonamentalment narracions protagonitzades per personatges que remetent a la familiaritat i realitat quotidiana dels infants, o bé que pertanyen al món dels contes populars o de fades més coneguts. Els protagonistes experimenten vivències i situacions que serveixen per a introduir conceptes i

problemes de la història del pensament amb l'objectiu de provocar la curiositat i l'actitud reflexiva.

De tot el material curricular que proposa el Grup IREF, els programes destinats a l'Educació Infantil, als dos primers cursos de l'Educació Primària i al Batxillerat són producte d'aquest grup. Igualment ho són també els programes transversals. Els altres quatre programes sí que provenen del material original del projecte *Philosophy for Children* de Lipman.

Aquests materials es complementen amb uns manuals per al professorat que consisteixen fonamentalment en un recull de recursos per a facilitar la tasca orientadora i conductora del docent.

A l'educació Primària, en concret, i en ordre ascendent segons l'etapa de desenvolupament, els tres programes que li corresponen duen per nom *Pensar amb els sentits*, *Filosofia de la naturalesa* i *Filosofia del llenguatge*.

El projecte relaciona de manera pràctica pensament, llenguatge i capacitat lògica i discursiva. Entén el pensament com una habilitat que es pot ensenyar a desenvolupar i potenciar a partir de la sensibilització i presa de consciència d'aspectes lògics del discurs, en consonància amb l'etapa de l'infant. La seva dinàmica teòrico-pràctica, pròpia de la manera d'organitzar les sessions o de la constitució de les anomenades “comunitats de recerca” implica la necessitat que existeixi de manera continuada una coherència entre pensament i acció. L'autonomia de pensament, com ja s'ha dit abans, sempre es veu des de la perspectiva democràtica. En aquest aspecte, com certament en d'altres, hi podem veure una gran influència de John Dewey o fins i tot dels moviments civils de les dècades del cinquanta i seixanta del segle passat als Estats Units, com assenyalen Puig (2012), Carreras (2008) o el mateix Lipman (1991).

Aquesta dimensió teòrico-pràctica també queda reflectida en la implicació moral que va aparellada amb el pensament autònom, la “majoria d'edat” kantiana. El fet de pensar per un mateix comporta, d'acord amb Puig (2012:190-193), tres principis i tres exigències des del pla de l'ètica: el principi d'autonomia i l'exigència del valor de la dignitat, el principi de reciprocitat i l'exigència del respecte a l'altre que neix de l'autoestima, principi de flexibilitat (coherència amb un mateix), que du a l'assumpció de responsabilitat.

3. RECORREGUT HISTÒRIC

3.1 PRIMERS MOMENTS. 1989-1994

A l'any 1985 cinc persones provinents de Catalunya fan un curs sobre el projecte *Philosophy for Children* a Mendham amb Mathew Lipman i Ann Sharp. El 7 de febrer de 1987 es constitueix l'IREF. D'acord amb els testimonis de Miquel Jaume i Margalida Mas (entrevista enregistrada en àudio, realitzada el 12/04/2016), durant la seva etapa d'estudiants de la Llicenciatura de Filosofia a Barcelona, a la dècada dels setanta, i juntament amb Josep Maria Terricabras i altres companys, existeix ja un interès molt profund en la didàctica de la filosofia. En aquells moments tenen com a referent models d'ensenyament que es duen a terme a França, on la filosofia és una assignatura protagonista, molt apreciada pels alumnes i molt ben considerada pel teixit social. D'alguna manera ja existeix per part de persones de les illes una llavor d'interès i un contacte amb la realitat catalana. Després de l'experiència a Mendham, i en el mateix curs de la constitució de l'IREF, té lloc unencontre informatiu a Palma amb Eulàlia Bosch on assisteixen Jaume i Mas (al Bar Cristal, segons el testimoni d'ambdós) i que influirà en el fet que es produeixi un contacte estret i continuat entre l'IREF i Balears.

Això, juntament amb el fet de publicar el material en català farà que Balears no es desenvolupi a partir d'altres línies programàtiques, com la del *Proyecto Noria*.

Margalida Mas és la primera docent en experimentar amb el projecte, a partir del programa de *La recerca de l'Aristòtil Mas*, a l'Institut de Sa Pobla.

3.1.1 El Primer número del Butlletí de Filosofia 6/18

L'any 1989 es publica el primer exemplar del *Butlletí Filosofia 6/18*, el número 0. És una publicació certament ambiciosa, amb 24 pàgines de paper de gran qualitat, i sense comptar les cobertes de cartolina, amb il·lustracions d'Alexander Calder i amb una subvenció del CSIC de 1988. Serà l'únic exemplar que tindrà algun tipus d'enregistrament bibliogràfic (el número de dipòsit legal B-26704-1989); la resta no en disposarà de cap, fet que en certa manera podria haver provocat les dificultats per a localitzar-lo en una base de dades. També serà l'exemplar amb més pàgines, tenint en compte fins i tot els números dobles.

A més de ser tota una declaració d'intencions, aquest butlletí recull tota la programàtica inicial del projecte, nivells escolars (de llavors) d'aplicació i una breu explicació de cada un dels programes que componen el projecte: Raonar sobre el pensar, raonar sobre la natura, raonar sobre el llenguatge, habilitats bàsiques de raonament, raonar sobre l'ètica, raonar sobre el llenguatge de les arts i raonar en ciències socials.

Per altra banda, el "número 0" també suposa una carta de presentació de l'IREF. Aquest declara com objectiu prioritari "*l'adaptació i difusió del Projecte Filosofia 6/18*" (IREF, 1989:20) i fa menció de les activitats fonamentals de l'Institut, entre les quals hi ha la traducció i adaptació del material del currículum, la difusió a través de Congressos Internacionals, cursos a escoles d'estiu, centres de recursos, i experiències pilot.

3.1.2 Materials traduïts

L'IREF encarrega al Dr. Josep Maria Terricabras la traducció dels textos originals del projecte *Philosophy for Children* i la seva adaptació a la llengua i cultura catalanes. En aquest primer moment l'únic material que es pot considerar completament traduït és el corresponent al programa d'habilitats bàsiques de raonament, relacionat directament amb la lògica i la teoria del coneixement. El llibre de l'estudiant du per títol *La descoberta de l'Aristòtil Mas (Harry Stottlemeier's Discovery* en l'original de Lipman de 1974) i el manual del professor es titula *Recerca Filosòfica*. El programa correspon idealment als cursos de 6è, 7è i 8è de l' EGB, tot i ser una correspondència més indicativa que real. De fet, i només a mode d'exemple, Miquel Jaume, aleshores professor a l'IB mixte nº6 (on es troba actualment l'IES Josep Maria Llompart, tot i que la plantilla docent passa a l'IES Joan Maria Thomàs), utilitza llavors aquest programa per a realitzar classes a BUP, i l'exemple és seguit per altres docents d'aquesta etapa. El fet que es doni una prioritat a la traducció d'aquest material obeeix a que es considera que el programa de lògica és el central de tot el projecte.

Hi ha un altre programa que només està traduït parcialment, el programa *Raonar sobre el llenguatge*, amb la traducció de *Pimi*, el llibre de l'alumne (*Pixie*, en l'original). No obstant, en el moment de publicació del número 0, encara no hi ha traduït el llibre del professor. Més tard, durant 1991, es tradueix *Lisa* (pensat per etapes d'edat corresponents a BUP). *Kio i Gus* (8 i 9 anys, programa sobre filosofia de la naturalesa) és el següent i la traducció es completa a 1994, en el final de l'etapa que estam

contemplant.

En aquest primer moment, El projecte Filosofia 6/18, com es veu, manté una correspondència similar a la del projecte original. Es limita aparentment a la traducció i adaptació dels materials del projecte. No podem parlar certament encara d'elaboració pròpia. D'acord amb el testimoni de Margalida Mas, es donarà la circumstància que alguns docents treballaran fins i tot amb traduccions no oficials del material original a l'espera d'una traducció definitiva, abans que elaborar material nou. Hi ha una fidelitat al projecte original. Per tant, en aquesta primera etapa i a pesar de la denominació pròpia, no podem considerar que el terme Filosofia 6/18, tot i sense tenir en compte l'ampliació a infantil que experimentarà en etapes vinents, s'ajusti plenament al concepte actual.

3.1.3 La rellevància de la Primera Conferència del Projecte Filosofia 6/18

Els dies 18, 19 i 20 de maig de 1990 es celebra a Sant Feliu de Guíxols la I Conferència del Projecte Filosofia 6/18, que compta amb la participació de 15 docents provinents de les Illes Balears, dels quals s'aporten dues comunicacions, d'acord amb un informe de l'arxiu privat d'Alzamora (Alzamora, 1991:2).

Entre d'altres, cal remarcar alguns aspectes que són d'importància per a la interpretació dels fets. En primer lloc, cal assenyalar que a l'Educació Primària els mestres que fan les classes de filosofia també en fan d'altres matèries, fet que permet, si es vol, una transversalitat o una relació directa amb aquestes altres matèries que és molt més difícil a secundària, ja que les classes de filosofia les fan especialistes que només fan filosofia o ètica. Això és un factor que pot haver influït notablement en el fet que, almenys a Balears la filosofia 3/18 hagi acabat tenint més presència a l'Educació Infantil o a l'Educació Primària.

En segon lloc, hi ha l'aspecte que està relacionat directament amb la necessitat de formació dels docents que treballen en el projecte. Les conclusions de la Conferència, publicades al Butlletí n° 3-4 de juliol de 1990 vertebraren aquesta necessitat en dos eixos, un referent a la formació inicial i l'altre referent a la formació permanent. Resulta especialment interessant que s'assenyali la importància d'una formació inicial filosòfica sobre els programes que es treballaran per als mestres d'EGB. Es fa manifest, doncs, ja des d'un principi que, si bé en el n° 0 s'assenyala que el projecte no requereix d'un

especialista en filosofia per a que es posi en pràctica, hi ha una demanda del professorat de primària en continguts (ja siguin conceptuals com potser procedimentals) que demanden d'aquests especialistes. Això estaria d'acord amb el testimoni de Maite Sbert, respecte de la seva situació personal com a mestra d'Educació Primària a Es Pont (entrevista enregistrada en àudio, realitzada el 30/03/2016).

D'acord amb l'informe de l'arxiu privat d'Alzamora, la I Conferència serveix també per consolidar el grup de Mallorca.

3.1.4 Organització des dels CEP. Centres adscrits al projecte

D'acord amb Muñoz i Morey (1997), a partir del curs 1989-1990 ja existeix un grup organitzat i estable que aprofita les instal·lacions del CEP de Palma (en aquells moments l'única seu d'aquestes característiques a Mallorca), i que compta amb setze docents provinents de quatre centres d'EGB i de tres instituts. A principis del curs 1990-1991, i d'acord amb Margalida Mas (1990) ja hi participen al voltant de vint-i-cinc. Aquest grup està coordinat per Carme Ripoll, formadora de formadors de llengua castellana i que en aquells moments té dedicació a temps total al CEP. Existeix la supervisió del projecte per part d'Eulàlia Bosch (Mallorca és considerada zona IREF i és assignada a Bosch en aquest curs). Poc després, per mor que el grup comença a ser nombrós, es constitueix una petita comissió que ajudarà en la coordinació, formada per Carme Ripoll, Miquel Jaume, Eusebi Riera, i Margalida Mas. És significatiu que almenys aquests tres darrers són professors de BUP, i no d'EGB. Les activitats que realitzen aquests docents no és retribuïda, tot i que el grup compta amb el reconeixement i el suport del Ministeri d'Educació i Ciència.

Durant el període que comprèn des de maig de 1990 fins a agost de 1994 existeix el Seminari Permanent de Filosofia 6/18 i es va incrementant el nombre de participants. A partir de la consulta d'un informe del CEP de Palma es pot comprovar que durant aquests anys es realitzen almenys dotze activitats a la seu, relacionades amb el projecte, quatre de les quals són amb seguretat cursos o jornades d'iniciació a aquest, i una d'aprofundiment. Igualment hi ha jornades de seguiment, que compten amb l'equip directiu de l'IREF i seminaris que relacionen la llengua catalana amb la filosofia.

Per altra banda, el seminari permanent realitza diverses sessions de treball on es centren en capítols dels llibres traduïts del projecte, en la intervenció del professor a la

classe, en articles de Lipman i de Miquel Jaume o en reflexions envers la lectura d'un fragment de *Com pensam* de Dewey. Per exemple, el 26 de setembre de 1990 es fa una sessió de treball per a analitzar el primer capítol de *Pimi* i dia 9 d'octubre del mateix any s'analitza el primer capítol de *La descoberta de l'Aristòtil Mas*. Igualment, les sessions de treball, a poc a poc es converteixen en un instrument per a la reflexió metodològica i per l'aclariment d'inquietuds.

Cal destacar que dia 18 d'octubre de 1990 es celebra un acte de presentació del material del projecte de Filosofia 3/18 al Centre de Cultura de Sa Nostra, al Carrer Concepció de Palma, presidit pels directors de les editorials Eumo i Moll, que són els encarregats de l'edició del material a Catalunya i de la seva distribució a Balears, respectivament, i per Eulàlia Bosch, directora aleshores de l'IREF, Josep Maria Terricabras, Margalida Mas i Eusebi Riera. L'acte rep una valoració positiva i, gràcies a entrevistes, articles i notes de premsa publicades arran del mateix, el projecte gaudeix d'una certa difusió.

Es pot relacionar això amb una nota que es pot trobar en la valoració de les jornades d'iniciació que tenen lloc el 24, 25 i 26 de gener de 1991, on s'assenyala que el grup comença a ser molt nombrós i que la facilitat fins aleshores existent en la coordinació comença a convertir-se en dificultat. Així, en abril del mateix any es forma una nova comissió coordinadora on hi haurà tres professors d'EGB (Pere Bru Morey, Maite Sbert i Maria Rosa Mateu) i tres de BUP (Margalida Mas, Miquel Jaume i Eusebi Riera). Un dels suggeriments també relacionats amb aquest creixement és el de la conveniència d'introduir un butlletí o circular propi de les Illes Balears sobre Filosofia 6/18 (que sembla que no es dugué mai a terme).

Un altre fet destacable d'aquests moments és que des de l'Escola de Magisteri es mostra interès per part d'almenys una professora per a conèixer les línies generals del programa i estudiar la seva aplicació a l'alumnat aspirant a mestre.

El 12 de juny de 1991 es realitza una activitat de presentació del Projecte de Filosofia 6/18 a la Universitat de les Illes Balears, amb l'assistència d'una vintena de professors. D'ells, i segons el document d'arxiu consultat, un nombre reduït pren el compromís de treballar el seu propi disseny d'aplicació o aportació treballant conjuntament amb les escoles.

El curs 1991-92 ve marcat per dificultats. Desapareix la figura del coordinador del projecte i no es compta amb suport econòmic per part del MEC, amb qui les relacions són pràcticament inexistents aleshores. Un article d'Alzamora (1992) al Butlletí relata la situació.

Durant el curs 1992-93 el seminari permanent passa a ser coordinat per Joan Carles Alzamora, professor de BUP. D'acord amb Muñoz i Morey (1997), Alzamora no està alliberat ni parcialment ni totalment de les seves funcions docents, i això comporta dificultats per a incrementar el nombre d'activitats destinats a la difusió, en un moment en què tal vegada hauria estat molt convenient. Consultant l'article esmentat i l'informe del CEP de Palma, es pot comprovar que, a més de les reunions i sessions de treball del seminari (sis en total), es fa un curs d'iniciació i un d'aprofundiment, a més d'una presentació del projecte a la Trobada d'Escoles Mallorquines.

El curs següent és marcadament diferent i d'alguna manera conclou aquesta etapa. El seminari organitza set sessions de treball, i els cursos d'iniciació i aprofundiment a la seu de Palma. Igualment hi ha presència de ponents a un curs d'iniciació a Menorca i un altre a Terol. Dos representants de Mallorca assisteixen a la VI Conferència Internacional ICPIIC: "Aprender a pensar. Filosofía en el aula" a Alcalá de Henares, Madrid. Un altre asisteix al VI Encuentro Hispano-Portugués de Formadores de Profesores de Filosofía para Niños que es celebra a Còrdova. Per altra banda, tres ponents de Mallorca participen en dos cursos d'aprofundiment celebrats a Barcelona. Hi ha intervencions a programes de televisió i ràdio. Novament es fa la presentació del projecte a la Trobada d'Escoles Mallorquines, aquesta vegada a més donant a conèixer l'exposició *Criatures Misterioses*, que és, potser, l'activitat més destacada d'aquest moment. Igualment, durant el curs es fa una presentació del projecte a la Universitat de les Illes Balears, als alumnes de tercer de Pedagogia, a l'assignatura Teories de l'aprenentatge.

A més de tot això, els dies 3 i 4 de juny de 1994 es celebra a la Fundació la Caixa (Gran Hotel) la I Conferència Filosofia 6/18 Illes Balears, la primera en celebrar-se en un territori de llengua catalana fora de Catalunya. Un dels punts remarcables, i que serveix de connexió d'aquesta etapa amb la següent, és la presentació i primeres valoracions d'*El carter Joliu*, una novetat en el projecte que serà experimentada en primer lloc a Mallorca durant aquest curs, com es reconeix a Puig (1996:13).

Una memòria del coordinador del seminari permanent (Alzamora, 1994:71) descriu la següent situació a Balears i aporta dades de Catalunya, suposadament per a fer una comparativa quantitativa, tot el qual es transcrit literalment aquí abaix:

“SITUACIÓ MALLORCA CURS 93-94

- 40 mestres i professors pròxims al Projecte.
- 20 escoles, meitat Primària i meitat Secundària.
- 12 escoles han experimentat algun del 3 programes, amb 24 mestres.
- PIMI: 270 alumnes, ARIS: 530, LISA: 336 (150 mateixos)

TOTAL= 986

- Existeix experimentació amb el Carter Joliu i Kio i Gus

SITUACIÓ MENORCA

- Uns 40 mestres i professors han fets cursos d'iniciació i alguna reunió de seguiment.
- Es produeixen les primeres experimentacions aquest curs. Alguns constants, d'altres esporàdicament. Bones perspectives a Primària i poca gent a Secundària. A Menorca, doncs, estan començant sis anys després que a Mallorca.

SITUACIÓ CATALUNYA

- 300 ensenyants i 11.000 estudiants”

3.1.5 Aportacions de docents de les Illes Balears a l'IREF i al Butlletí

Durant els primers anys de publicació del *Butlletí Filosofia 6/18* ja es deixa veure la presència dels docents mallorquins que estan implicats en el projecte. La primera aparició d'un article provinent de les Illes és al número 5, a octubre de 1990, a càrrec de Margalida Mas, amb el títol *I Conferència Filosofia 6/18. Interrogants oberts*, i és una reflexió crítica envers la I Conferència Filosofia 6/18 de Sant Feliu de Guíxols i les qüestions que es plantegen respecte de la relació contingut-mètode del projecte, la transversalitat, i la dels pressupòsits ideològics del mateix.

Al nº 6, p.10 (febrer 1991), hi ha una aportació de Miquel Cabot, qui tramet fragments de treball realitzat per alumnes de 7è i 8è d'EGB de l'escola Rafal Vell. Igualment la contraportada l'ocupa la fotocòpia del relat d'una activitat de Filosofia 6/18 realitzada al mateix centre.

Al nº 7, p.8 (agost 1991) es destaca una intervenció de Joan Carles Alzamora a la II Conferència.

En el nº doble 10-11 (juny-juliol 1992) apareix l'article d'Alzamora *Filosofia 6/18 a Mallorca* que descriu les dificultats que experimenta el projecte aleshores, especialment pel que fa a l'absència de coordinador, la desaparició de sessions de seguiment i la supervivència del projecte a través de la tasca individual, tot i destacar per altra banda la utilització del programa de *Lisa*.

Novament Alzamora apareix al nº 12 (desembre 1992), a l'article *Aplicació d'Aris a la lògica de tercer*.

Al nº 13 (març 1993), un reportatge a doble pàgina de Maite Sbert, *De la mà de Pimi*, relata una visita a la Fundació March, amb alumnes de primària que treballen el programa de *Pimi*. L'article és especialment interessant perquè, tot i sense fer-ho explícit, posa de manifest la iniciativa per part d'alguns docents de les illes per a fer activitats relacionades amb el món de l'estètica, essent per tant pioners en aquesta dimensió del programa que es farà un lloc en el futur. A més, a la pàgina 11, Margalida Mas fa una ressenya de la novel·la *Tòfol?*, escrita per Miquel Jaume, i que relata les experiències vitals d'un alumne de batxillerat a partir d'unes classes de filosofia que segueixen la metodologia del projecte (tot i que no se'n fa menció explícita de cap contingut, llibre o terminologia pròpies).

En el nº doble 14-15 (juliol 1993) Maite Sbert relata, altra cop a doble pàgina (p.8-9), una segona visita a la Fundació March, amb alumnes de segon i tercer d'EGB i aquesta vegada amb alumnes de 5è que fan les funcions de monitors, i amb l'acompanyament de Joan Carles Alzamora. Com a anècdota es pot assenyalar que Alzamora apareix a una fotografia de la contraportada del butlletí, corresponent a la III Conferència.

Margalida Mas realitza una anàlisi a doble pàgina de la III Conferència, que té continuïtat amb la feta al nº 5, tres anys abans. El més destacable és que assenyala un canvi de registre en el projecte, una consolidació mètode-contingut i, d'alguna manera,

l'inici de la fi d'una etapa. Precisament, el butlletí següent (nº 16, novembre 1993) s'obre amb un article de Puig i Bosch titulat *Moments de canvi*, que també reflecteix la crisi econòmica del moment. En el mateix butlletí hi ha una opinió breu de Joan Carles Alzamora sobre la VI Conferència de l'ICPIC a Alcalá de Henares.

Per acabar, el butlletí doble 18-19 (juliol 1994), el darrer d'aquesta etapa, és potser el que més presència de docents de les Illes Balears té fins a l'actualitat. Novament Alzamora relata la situació del projecte a Mallorca en un article de doble pàgina: *El projecte Filosofia 6/18 a Mallorca: 1992-94*, que reflecteix el canvi respecte de la situació anterior, caracteritzada per la represa de les reunions de seguiment, consideració de les hores invertides en les reunions com a crèdits, estabilitat del seminari i les reunions, difusió del projecte, etc. El segueix el reportatge de Carme Ripoll El carter a Mallorca, també a doble pàgina, que explica l'experiència pilot (i pionera) feta a Mallorca amb el conte *El carter Joliu* i el manual d'acompanyament (que posteriorment duria el títol de *Contes per pensar* i que aleshores encara estava inacabat), dirigit inicialment als nins de 1er i 2on d'EGB. Finalment, un altre article de Francesc Lladó, també de dues pàgines explica l'experiència de l'assistència a l'exposició *Criatures misterioses* per part de l'Institut de Batxillerat Guillem Cifre de Colonya de Pollença.

3.1.6 Presència del projecte a altres publicacions a través de docents de Balears

A *El Día 16 de Baleares*, exemplar de 24 d'octubre de 1990 Margalida Mas redacta un article per a la secció *Cuadernos*, titulada *Filosofia des dels sis anys*, arran de la presentació de dia 18 d'octubre al centre de cultura de Sa Nostra. Almenys altres dues publicacions, *Diario de Mallorca* (3 d'octubre de 1990) y *Última Hora* (4 d'octubre de 1990) redacten columnes relacionades amb el projecte, aprofitant l'avinentesa de la presentació del dia 18.

A la revista *Pissarra*, del STEI, número 56, de desembre de 1990, apareix l'article de Margalida Mas *El programa Filosofia 6/18 aplicat a la classe de filosofia de 3er de BUP*.

Un monogràfic d'aquesta mateixa revista, número 64, de setembre-octubre de 1992, sobre experiències educatives, recull un article sense signar que du per títol *Filosofia 6/16* (sic). *Una nova manera d'aprendre a pensar. Els alumnes del col·legi públic de Sant Jordi treballen la filosofia des dels primers cursos d'EGB*.

A 25 d'agost de 1993, apareix a la premsa menorquina un article sobre l'escola d'estiu per a Ensenyants, que es dedica al projecte Filosofia 6/18, amb la participació d'Irene de Puig i Eulàlia Bosch.

3.2 CAP A LA FILOSOFIA 3/18. 1995-2000

3.2.1 Activitats a Balears. CEP. Centres adscrits al projecte

Durant el curs 1994-95 el Seminari Permanent du a terme sis sessions de treball. Per primera vegada es realitzen a Mallorca dos cursos d'aprofundiment, no ja del projecte sencer, sinó de programes: un dedicat a *Pimi* i l'altre a *Lisa*. Fins aleshores aquest tipus de cursos només s'havia realitzat a Catalunya. Alzamora, en un document del seu arxiu privat (Alzamora, 1995), assenyala que durant aquest curs per fi hi ha una persona alliberada de les tasques docents per realitzar les tasques de coordinació. Per altra banda hi ha un augment dels cursos d'iniciació, i se'n realitza un a cada zona de Mallorca controlada per un CEP, és a dir, a Palma, Inca i Manacor. Muñoz i Morey (1997) confirmen aquest fet, assenyalant que és la primera vegada que es fan cursos de forma descentralitzada a Mallorca. Es realitzen també presentacions del projecte a escoles, a estudiants de Pedagogia i de Filosofia a les Illes Balears, i com ja ve essent habitual, a la Trobada d'Escoles Mallorquines. A més es fa una presentació de *Criatures Misterioses* a un curs a la Fundació Pilar i Joan Miró de Palma, i continua havent entrevistes i articles a premsa i a ràdio.

A més de tot això, el Seminari de Mallorca rep un Premi Francesc de Borja Moll per part de la Conselleria de Cultura, Educació i Esports, per la labor en el desenvolupament de la llengua catalana i la cultura de les Illes Balears.

A Menorca, els docents interessats en el projecte (tant de primària com de secundària) constitueixen un Seminari Permanent al CEP i treballen de manera molt autònoma, amb només una intervenció puntual externa per part de l'IREF.

Paral·lelament a tot això, l'IREF planteja una nova estructura on apareixen coordinadors de cursos d'aprofundiment i monogràfics que en un principi tenen marc d'actuació a tot el territori IREF. Dues docents mallorquines, Margalida Mas i Carme Ripoll s'encarreguen del curs d'aprofundiment d'ètica (*Lisa*) i del curs d'aprofundiment de Filosofia i Narració (*El carter Joliu*).

El següent curs, 1995-96, el seminari du a terme cinc sessions de treball, centrades en el tema de l'avaluació, en el context de canvi de realitat educativa (LOGSE) i que compten amb el suport i la presència d'Angélica Sático.

Per altra banda, es crea un grup de treball que s'ocupa de l'adaptació del programa Lisa per a 4rt d'ESO i es redacta un document per a l'IREF.

També es realitza un curs d'iniciació a Manacor, anomenat *Aprendre a pensar*, dirigit a Infantil i primer cicle de primària i es duen a terme dos cursos d'aprofundiment sobre *Aristòtil Mas* i *El carter Joliu*. Aquest darrer programa assoleix molta popularitat en aquests anys.

A Eivissa es realitza un curs d'iniciació (primera activitat a l'illa) que serveix per encoratjar els docents a reunir-se de manera periòdica per intercanviar experiències, tot i que sense constituir un seminari.

On es crea un seminari és al centre educatiu Migjorn amb tot el claustre de professors, a Menorca, i per altra banda es consolida el seminari permanent al CEP.

Es continua fent difusió a través de presentacions a la Universitat de les Illes Balears i a escoles.

Es redacta també un projecte per a la Direcció General d'Educació, amb una proposta curricular d'ubicació de la filosofia a totes les etapes de la LOGSE que inclou entre d'altres elements publicació de material. Es demana un pressupost de 4.500.000 pessetes per a aquesta iniciativa. Igualment es projecta una segona Conferència a Mallorca. Cap dels dos s'arriba a dur a terme.

Novament es fa una transcripció literal d'un document de l'arxiu privat d'Alzamora (Alzamora, 1996:1) , per a comprovar l'abast del projecte en aquests moments.

“RELACIÓ D'ESCOLES QUE APLIQUEN EL PROJECTE FILOSOFIA 6/18

— l'apliquen constantment uns 70 mestres i professors a 40 escoles:

Sant Jordi

Sa Pobra

Guillem

Es Pont

Joan M. Thomàs

Sagrera

Calvià

Verge de Lluch

Ses Estacions

Pollença

Ses Rotes Velles

Blanquerna

<i>Inca</i>	<i>Felanitx</i>	<i>Mare de Déu del Toro</i>
<i>Llubí</i>	<i>Son Servera</i>	<i>Pere Casanovas</i>
<i>Maria</i>	<i>Manacor</i>	<i>Torrepetxina</i>
<i>Rafa</i>	<i>Petra</i>	<i>M. Angels Cardona</i>
<i>l Nou</i>	<i>Porreres</i>	<i>Quadrado de Ciutadella</i>
<i>Rafal Vell</i>	<i>Son Carrió</i>	<i>Sant Francesc d'Assís</i>
<i>Pere Poveda</i>	<i>Ramon Llull</i>	<i>de Ferreries</i>
<i>Campos</i>	<i>Costa i Llobera</i>	<i>Sant Francesc d'Albranca</i>
<i>Santanyí</i>	<i>Sineu</i>	<i>d'Es Migjorn</i>

3.2.2 Aportacions de docents de les Illes Balears a l'IREF i al Butlletí

Cal destacar el fet que Joan Carles Alzamora s'incorpora al consell de redacció del butlletí a partir del nº doble 18-19, de juliol de 1994. Formarà part del mateix fins inicis del 2000, amb excepció d'alguns números (el 25).

Al nº 21, de febrer de 1995, Miquel Jaume fa una reflexió sobre un dels cursos d'aprofundiment de filosofia del llenguatge (*Pimi*) i inicia un debat sobre la reflexió envers el projecte des de la retrospectiva.

En el nº 22 (setembre 1995) Alzamora fa un resum del curs 1994-95 (del qual ens hem servit en part per a la secció anterior). És la primera vegada que es fa referència directa a les Illes Balears i no a Mallorca en el títol de l'apartat corresponent.

Cal assenyalar, sense que guardi una relació directa amb Balears, que en el nº 23-24 (desembre 1995) es comença a parlar de la necessitat de dotar d'una xarxa telemàtica al projecte, coincidint amb la globalització d'internet.

El nº 25 (març-abril 1996) recull un article d'Alzamora sobre el VIII *Encuentro Hispano-Portugués de Filosofía per Nens (Filosofía, Diálogo y Educación)* on a més d'Irene de Puig hi assisteixen Carme Ripoll, Maite Sbert i J.C. Alzamora. Sbert i Ripoll presenten la ponència *Per aprendre cal sorprendre's*, sobre les seves experiències positives amb el programa de Filosofia i narració (*El carter Joliu*). Respecte de la mateixa, les pàgines següents (4 i 5) del mateix número les ocupa un article sobre la ponència, a càrrec de Carme Ripoll i una transcripció d'una sessió. Per altra banda, Maite Sbert en fa una altra (p. 6 i 7) d'una sessió amb Kio i Gus.

El butlletí doble nº 27-28 (novembre-desembre 1996) està centrat en el tema de l'avaluació, en el context de la LOGSE. Alzamora fa una referència a la tasca feta pel Seminari Permanent de Filosofia 6/18 de Palma, format aleshores per 17 docents: Elvira Piris, Mercè Cuquerella, Pere Reurer, Pere Bru Morey, Maria Rosa Mateu, Antoni Caldés, Elisa Rosselló, Assumpta Mascaró, Maite Sbert, Dora Muñoz, Miquel Jaume, Francesc Lladó, Apolònia Serra, Isabel Cabot, Margalida Mas, Francisca Grimalt i Joan Carles Alzamora. El seminari elabora un dossier on ajunten totes les avaluacions dutes a terme en centres de primària i secundària.

Acompanyen a aquesta referència tres exemples del que es pot trobar a dit dossier, a les pàgines següents, aportades per Mercè Cuquerella, de l'IES Casesnoves a Inca, Assumpta Mascaró del C.P. Rafal Nou i Elisa Rosselló de l'Institut de Santa Ponça.

Fins a desembre de 1998, amb el número doble 35-36 no hi torna haver cap aportació provinent de les illes. Carme Ripoll elabora dues transcripcions de dues sessions al CEIP Verge de Lluc, la primera del programa *Filosofia i narració*, al que s'afegeix un comentari d'Irene de Puig, i la segona del programa *Kio i Gus*. L'activitat de publicació al butlletí provinent de les illes experimenta un descens notable a partir de llavors.

La darrera aportació significativa d'aquesta etapa és al número doble 39-40 (desembre 1999), amb l'article *Per què és interessant fer preguntes?* elaborat conjuntament per Maribel Pomar, Maite Sbert i Irene de Puig.

3.2.3 Presència a altres publicacions

D'aquesta etapa és l'article de Muñoz i Morey (1997), *Filosofia 6/18: petita història d'un projecte per ensenyar el valor de pensar*, que es publica en el número 4 de *l'Arc: quadern informatiu de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears*, del qual bona part de la informació s'ha utilitzat en aquest treball.

3.3 FILOSOFIA 3/18. 2000- 2016

3.3.1 Filosofia 3/18

A partir del curs 1999-2000 el projecte passa a denominar-se oficialment Filosofia 3/18. El canvi obeeix al fet que hi ha una ampliació dels segments d'edat cap a Educació infantil amb un projecte nou: *Juguem a pensar*, que compta amb material específic pels

infants, prescindint del programa *Filosofia i narració* que, tot i haver-se pensat per a cobrir el primer cicle d'educació primària, s'ha estat fent servir també en ocasions a educació infantil, sobretot en el darrer curs d'aquesta etapa. Els Llibres de l'alumne *Tot pensant... Contes* i el del docent *Tot pensant. Recursos per a l'educació infantil* conformen un programa elaborat des de l'IREF, sense recórrer als textos "canònics" de Lipman, o basar-se parcialment en textos d'altres autors (com en el cas de *El carter Joliu*, que acaba per crear una dependència amb Edicions Destino respecte de la seva publicació). Tot i no ser la primera vegada que es realitza algun programa específic per a l'educació infantil, cal reconèixer l'originalitat del que elabora l'IREF, i que marca la tendència cap a l'esperit propi del projecte en territori de parla catalana, tendència que s'accentuarà encara més amb la publicació de més material propi en anys successius.

A novembre de 2001 es fa la primera notificació al butlletí de la proposta de Màster de Filosofia 3/18 a la Fundació de la Universitat de Girona. A març de 2002 ja apareix en el Butlletí n° 50 el *Programa de Màster de formació en Filosofia i Educació: Filosofia 3/18*. A l'equip docent que imparteix el màster figuren Margalida Mas (IES Es Peu Blanc, Sa Pobla) i Maribel Pomar (Universitat de les Illes Balears).

3.3.2 Activitats a Balears. CEP. Centres adscrits al projecte

Segons l'informe proporcionat pel CEP de Palma, sembla que el Seminari Permanent es manté fins al curs 2000-2001 i després sembla que desapareix durant dos anys fins a reaparèixer el curs 2003-2004. No obstant, el curs següent ja no hi ha constància de la seva existència, sempre d'acord amb el que es pot interpretar en aquest informe.

Això confirmaria d'alguna manera el testimoni d'Alzamora (fet a través d'un correu electrònic a 23/05/2016), segons el qual abandona la tasca de coordinador del projecte a Balears (i per tant d'encarregar-se del funcionament del Seminari Permanent de Palma) a 1998, per motius tant personals com professionals. Sempre d'acord amb aquest testimoni, la tasca és assumida per Mercè Cuquerella (aleshores a Inca, Actualment a l'IES S'Arxiduc), amb l'ajuda de Pere Morey (Sant Jordi). No obstant, Alzamora té el record que no duren massa temps ocupant aquestes funcions, fet que podria corroborar el que figura en l'informe.

Ara bé, segons l'actual director del CEP de Palma, José Antonio Vega (entrevista enregistrada en àudio, realitzada el 16/06/2016), el Seminari encara existiria fins el curs

2011-2012, moment en que desapareix definitivament amb les retallades pressupostàries. Val a dir que en el moment de la seva desaparició el Seminari ha passat a ser responsabilitat de l'assessor d'Educació Primària del CEP, almenys els darrers dos cursos, i que es troba amb un índex de participació molt baix, d'entre 6 a 8 persones. És fàcil interpretar que aquestes circumstàncies faciliten que es justifiqui la seva desaparició definitiva.

Les informacions de les fonts anteriors no han de ser necessàriament interpretades com a contradictòries. Durant aquesta etapa comencen a proliferar els cursos demandats des dels centres escolars, mesclats amb cursos que s'imparteixen al CEP, que s'ha de suposar que progressivament van perdent participació i van deixant de fer-se, almenys amb la freqüència que havien tengut fins aleshores. Per altra banda, amb aquestes circumstàncies, el Seminari va perdent la capacitat d'actuar com element aglutinador del projecte. D'acord amb José Antonio Vega, la modalitat de demandes de cursos des dels centres escolars és la que definitivament funciona amb més eficàcia, i la única, per cert, arran de les retallades pressupostàries i de la desaparició definitiva de la comissió encarregada del projecte.

3.3.3 Aportacions de docents de les Illes Balears a l'IREF i al Butlletí

Com ja s'ha dit abans, l'activitat de col·laboració al Butlletí experimenta un descens definitiu. Des de desembre de 1999 fins octubre-novembre de 2002 (nº 51-52) no hi ha cap aparició significativa, si s'exceptua la menció de cursos i seminaris que eventualment apareixen a la secció Agenda. Un article sense firma enumera les activitats que s'han portat a terme durant el curs 2002-2003 i la previsió per al curs següent i, tot i anunciar que en el proper butlletí s'explicitaran detalladament totes les dades de formació, tal cosa no s'arriba a fer. Però el que també és remarcable d'aquest número és la menció que el Projecte compta amb el suport de la Conselleria (es suposa que d'Educació) de les Illes Balears. Aquesta constància de suport no torna aparèixer en números successius. De fet, en els dos següents tampoc apareix referència alguna a cap suport per part de cap departament de la Generalitat, que sí torna a aparèixer en el número 55-56, de novembre de 2003.

Val a dir que a partir d'aleshores el butlletí experimenta un gran canvi, ja que es dedica a abordar temes de manera monogràfica. Així, cada entrega successiva es converteix en

un monogràfic que en aquests moments es dedica especialment a presentar nou material del projecte (estam en el moment d'*Ecodiàlogo* i de *Pèbili*). Probablement això sigui per mor del fet que en aquests moments el grup IREF ja compta amb una pàgina web (la mateixa que té a l'actualitat) i això li permet cobrir les notícies puntuals, la relació de centres adscrits i el calendari d'activitats (com s'explica al número doble 58- 59 de maig-juny 2004), etc. Això no obstant, suposa un obstacle per a la investigació en aquesta època, ja que es perd un gran referent d'informació de fets puntuals, que a internet van essent eliminats. Igualment, altres figures obren els seus portals, fet que produeix una dispersió de la informació (i també una ràpida obsolescència o desaparició de possibles dades rellevants). És el cas del portal *Crearmundos* d'Angélica Sático i de la pàgina web de Josep Maria Terricabras.

Hem d'anar fins a desembre de 2006, amb el número 65-66, un monogràfic dedicat a experiències educatives, per a tornar veure alguna aportació de Balears al Butlletí. En aquest cas, Josep Maria Foguet, de l'IES Biel Martí de Ferreries parla de la introducció d'*Elisa* a 4rt d'ESO i de l'aplicació de la pel·lícula *Dotze homes sense pietat* a la lògica de primer de batxillerat. Hi ha dues coses en què fixar-se en aquest article. La primera és que Foguet parla del fet que ja fa uns cursos que no treballa amb cap dels programes del projecte, i la segona és el fet d'utilitzar parcialment recursos metodològics que poden identificar-se amb el projecte, només d'una manera parcial en el cas de batxillerat.

En aquest mateix número s'anuncia la primera edició del Màster en format online, on es fa menció del fet que hi ha inscripcions provinents de les Illes.

Potser també sigui significatiu el fet que al número doble 69-70, de setembre del 2007, un monogràfic dels vint anys del Grup IREF no apareixi cap col·laboració provinent de les Illes, ni que sigui per a donar testimoni de la relació que ha existit en tot aquest temps.

El número 83, de setembre de 2010 és un monogràfic sobre la XV Conferència Filosofia 3/18, que es celebra a Palma els dies 14 i 15 de maig. Es recullen tres experiències educatives, dues de les quals són les de Josep Maria Foguet, amb el programa *Elisa* a l'IES Biel Martí i la de Maite Sbert, del C.P. Es Pont, amb el programa de *Kio i Gus*.

Al número doble 89-90, d'abril de 2012, monogràfic sobre els 25 anys del Grup IREF, hi ha una breu opinió sobre el projecte (p.3) per part de Josep Maria Foguet i una altra una mica més extensa de Maite Sbert.

El número 93, de desembre de 2012, serà el darrer butlletí que s'edita en format físic. Per altra banda, a partir del número 83, de setembre de 2010, no es fa referència a cap suport per part de la Generalitat.

D'aquesta nova etapa del butlletí cal destacar el número 99, de juny de 2014, un monogràfic sobre l'informe titulat *Què queda del que es va viure a l'escola? La contribució del CEIP Es Pont*, que realitza Pomar (2014), i que selecciona i comenta tot el que es diu sobre el projecte Filosofia 3/18 en aquest treball.

El nº 102, d'abril de 2015 és un monogràfic que relaciona el projecte amb les competències bàsiques i que està redactat en la seva pràctica totalitat per Maria Bel Pomar i Maite Sbert.

El darrer número consultat és el 105, de desembre de 2015, del qual no es destaca res en aquest treball.

4. INTERPRETACIÓ I CONCLUSIONS

4.1 INTERPRETACIÓ

S'han establert tres períodes diferents, en virtut de trets característics particulars i exclusius de cada un d'ells. Aquesta divisió ajuda a entendre el procés de canvi en la denominació del projecte, i es relaciona adequadament amb alguns dels esdeveniments que influeixen decisivament en aquest canvi. La separació en aquests períodes, és aplicable a altres estudis històrics del projecte, centrats en territoris concrets o en tot el seu àmbit.

Així doncs, els períodes s'estableixen de la manera següent:

El primer període aniria des de 1989, any en què es publica el Butlletí nº 0 i amb el que es presenta públicament el projecte, fins a 1994, amb la celebració de la *I Conferència Filosofia 6/18 Illes Balears* a la Fundació La Caixa i amb l'experimentació pionera d'*El carter Joliu* a Mallorca. Es caracteritza per la fidelitat al projecte original, per la progressiva i lenta traducció del material oficial i per la recerca d'iniciatives per a suplir les mancances en el material traduït i d'altres dificultats, fet que provoca en el darrer moment d'aquest període l'aparició de material diferent a l'oficial. A Balears coincideix amb un període de consolidació del projecte i de major activitat, amb el seu moment més àlgid al final del mateix.

El segon període comprèn els anys entre 1995 i 2000, i es considera en línies generals un moment de transició i ampliació del projecte, amb material d'elaboració pròpia i amb propostes que s'allunyen del projecte original i que tenen a veure amb les experiències viscudes als territoris on el projecte és present. El projecte finalment es dirigeix cap a la inclusió de l'Educació Infantil. En aquest període, a Balears, té lloc la descentralització dels CEP i, si bé es parteix d'una situació similar a la del final del període anterior, amb molta activitat, poc a poc la presència de les persones implicades en els primers moments va desapareixent. És significatiu el moment en que Joan Carles Alzamora deixa el càrrec de coordinador del Seminari Permanent (1998), moment a partir del qual es comença a fer evident un descens de l'activitat.

Per acabar, el tercer s'inicia el 2001 i arriba fins l'actualitat, i té com a trets distintiu la consolidació i denominació definitiva del projecte com Filosofia 3/18, amb característiques i publicacions pròpies. El projecte es desmarca de l'original, almenys pel que fa a alguns segments d'edat, i també amb l'existència de projectes transversals. En aquest darrer període el Butlletí de Filosofia 3/18 sofreix un canvi i s'orienta cap el número monogràfic, amb la desaparició de molta informació que es troba ara a Internet, però de manera efímera.

La impressió general és que es pot determinar que hi ha un primer moment de gran empena, motivació i implicació, que té el seu moment àlgid entre 1993 i 1994, quan es fa l'esperada exposició *Criatures Misterioses*, i també es celebra la I Conferència Filosofia 6/18 Illes Balears. No obstant, a mesura que va transcorrent la segona meitat de la dècada dels 90 l'impuls va desapareixent. Aquest fet coincideix amb la progressiva absència a l'escena de bona part de les persones implicades des del principi, que ja és molt clara en entrar el 2003, i també en un descens dels centres a Balears que l'IREF reconeix com adscrits al projecte. D'acord amb el número 41, de març de 2000, existeixen 14 centres, 9 d'Educació Infantil i Primària, i 5 de Secundària. Si ho comparem amb la informació d'Alzamora (transcrita a la pàgines 28 i 29 del present treball), es pot veure que el descens és notable.

A Balears el projecte sembla tenir a partir d'aquí un funcionament dispers, els seminaris permanents acaben per desaparèixer, la participació al Butlletí disminueix de manera dràstica, i les demandes de formació respecte del projecte són menors, parteixen de centres concrets i es realitzen a tals centres, sense que hi hagi una constància del seu èxit en cap

publicació que en pugui recollir una relació de centres adscrits al projecte.

La manca aparent d'un relleu estable de les primeres persones implicades en el primer i segon períodes pot haver provocat, almenys en part, que la forta presència inicial del projecte sembli haver-se esvanit parcialment, o almenys no ser tan manifesta. Altres factors que poden haver ajudat a aquesta situació poden ser les retallades o els canvis de tipus de demandes de formació (tant en el mateix projecte com d'altres tipus de demanda).

Resulta difícil poder establir, a través d'algun informe per part dels CEP, de l'IREF o d'alguna altra institució, quins centres escolars a Balears compten actualment amb persones que duen a terme el projecte, ja sigui de manera molt parcial o en la totalitat de les etapes del centre. Tenim els exemples del CEIP Es Pont, el CEIP Badies i el CEIP Noray, així com de l'IES Biel Martí, a Menorca, però ara per ara, recollir tal informació segurament hauria de significar una consulta centre per centre, i va més enllà de les possibilitats actuals d'aquest treball. El que sí es fa evident és la dispersió del projecte i la manca d'un element cohesionador a les Illes. Per acabar, el suport insuficient o la no creació de personal docent específicament dedicat al projecte en bona part del recorregut històric d'aquest pot haver estat decisiu en la seva situació actual.

Sempre ha existit un contacte estret amb Catalunya, ja amb les persones que en un primer moment hi introdueixen el projecte. D'aquest contacte es pot fer una interpretació molt positiva pel fet que en cap moment ha faltat un suport extern per a la formació dels docents interessats en el projecte. A més, sempre hi ha hagut un reconeixement a la tasca, les reflexions i les influències que s'han rebut des de les Illes. No obstant, també pot haver significat una manca d'estímul per a constituir un organisme semblant al de l'IREF a Balears i que operàs de manera autònoma, tot i que almenys ha existit un intent d'aproximació a aquesta realitat. Segurament aquesta iniciativa concreta de la que parlem no s'ha d'interpretar com l'existència de desavenències amb l'IREF, sinó més aviat com un fet emmarcat dins el context polític i econòmic de l'Estat d'Autonomies. La constitució d'un organisme similar al de l'IREF podria haver facilitat el funcionament del projecte a Balears, l'assignació de pressupostos, alliberament de personal docent, creació d'una plantilla de treballadors especialitzada i pertanyent a aquest organisme, l'elaboració d'un butlletí diferent i propi, etc., sense que això necessàriament hagués significat una desvinculació amb Catalunya. S'ha de reconèixer que la insularitat, la dependència continuada de persones de prestigi que provenien de fora de les Illes per a fer activitats de

difusió, cursos o seminaris, i les diferències en les administracions a Catalunya i a Balears poden haver dificultat la pervivència del projecte.

Per altra banda, el contacte estret amb l'IREF, i el fet que aquest publiqui tot el material, propi o no, en català, ha influït en que a Balears l'empremta significativa del projecte original de Lipman hagi estat la catalana. Tot i existir altres projectes a l'estat espanyol, com el Proyecto Noria, (que actualment guarda una relació molt estreta amb l'IREF i fins i tot tradueix material propi d'aquest), la seva incidència no ha estat significativa, segurament per la qüestió de la llengua. Per tot això, es considera que el contacte amb Catalunya és un fet decisiu per a entendre com es desenvolupa el projecte a Balears des del principi fins a l'actualitat.

Un altre factor important per a entendre la situació particular de les Illes és el ritme i la prioritat de traducció de material del projecte. *Aristótil Mas* és el primer projecte traduït al complet, i sembla ajustar-se de manera gairebé natural a continguts de l'etapa de BUP (de llavors). Això provoca que en un principi el projecte es desenvolupi amb una participació gairebé exclusiva de docents de Batxillerat, i que no hi hagi presència de mestres d'EGB. Per altra banda, aquí s'ha de tenir en compte un altre factor que es pot passar per alt, però que certament és important: els docents de Batxillerat tenen amb seguretat una titulació universitària en filosofia, fet no compartit pels mestres de primària. Si més no, això tot plegat podria explicar que el projecte, almenys a Balears, arrela a Batxillerat abans que a Primària, i també que part dels mestres de Primària vegin com una necessitat formativa l'aprenentatge general de continguts de la disciplina de Filosofia, d'acord amb el testimoni de Sbert (entrevista enregistrada en àudio, realitzada el 30/03/2016). Això també podria haver influït en que, almenys en la primera etapa, el protagonisme dels professors de Batxillerat en les tasques de coordinació del projecte, difusió, organització de cursos, etc. sigui marcadament major que el dels mestres d'Educació Primària. Aquest protagonisme, així com la presència de certes persones, molt implicades i actives en les primeres etapes del projecte, anirà desapareixent progressivament. Aquest és un fet ben diferent de Catalunya, on la presència de personalitats com Puig, Bosch o fins i tot Sàtiro és constant i determinant a través dels tres períodes establerts. La possible excepció la constitueix Maite Sbert, a qui podem trobar gairebé des del principi, i que segueix fent el projecte al CEIP Es Pont. De fet, algunes de les iniciatives de Sbert poden haver influït en l'interès de l'IREF per desenvolupar el seu programa transversal d'estètica. Igualment cal recordar que Es Pont és un centre pioner, quan du a terme l'experiència pilot del projecte *Filosofia i*

narració, a través d'*El carter Joliu*. I també cal assenyalar que Sbert és l'única persona de les Illes que col·labora al Butlletí i que es manté present al llarg de tot el seu recorregut.

L'experiència pilot del programa *Filosofia i narració* no és certament l'única que es protagonitza a Mallorca, tot i que potser sí és la més rellevant, des del punt de vista que és pionera en el seu moment. L'altra experiència pilot remarcable és la de Margalida Mas a Sa Pobla, l'any 1989. Aquests fets, juntament amb la campanya de difusió duta a terme en el primer període i en la primera meitat del segon, la quantitat de cursos realitzats, tot i les dificultats, etc. fan pensar en que el projecte arrenca amb una empenta molt forta en els seus inicis. No obstant, aquesta empenta es va diluint a mesura que passa el temps. També és significatiu el fet que, si bé hi ha un creixement inicial de centres que s'adscriuen al projecte, aquest creixement es va fent molt lent durant la primera meitat del segon període.

En el moment de concloure aquest treball, i d'acord amb la informació obtinguda, que no és exhaustiva, no es té constància que a les Balears hi hagi hagut una aplicació completa del projecte. Això s'entén molt fàcilment amb els centres públics, on existeix una separació local entre els centres d'Educació Infantil i Primària i els de Secundària i Batxiller. En aquest sentit aquesta separació ja suposa un bon entrebanc per a una solució de continuïtat de tot el projecte amb els mateixos alumnes. Per altra banda, tampoc es té constància, a l'hora d'acabar aquest treball, de cap contacte entre centres públics de Primària i Secundària per a donar aquesta continuïtat. Igualment, tampoc s'ha trobat informació sobre cap centre concertat a Balears que compregui totes les etapes des d'Infantil fins a Batxillerat i que dugui a terme tot el projecte. Certament la separació de centres públics i etapes suposa una gran dificultat pel a dur a terme el projecte de forma íntegra. Per altra banda, existeix una dependència molt forta de la iniciativa personal, accentuada per la mancança d'una institució a Balears que actuï de referent, tot i que sigui per a realitzar una part del projecte i mantenir-la en el temps. Així, en moltes ocasions el projecte sobreviu perquè algun docent mostra interès en dur a terme el projecte i el que fa és realitzar-lo a les aules on fa feina. Moltes vegades aquest docent està tot sol, la seva tasca forma part de la programació pròpia, però no és un tret del Projecte Educatiu de Centre, i si la seva plaça no és la definitiva, l'aplicació de part del projecte a un centre acaba per desaparèixer quan aquest docent parteix. Per altra banda, el fet que el projecte es pugui dur a terme de manera fragmentària no és un fet necessàriament negatiu per a la seva pervivència, sinó que més aviat l'ha permessa, a pesar d'altres dificultats. L'aplicació de només una part del projecte s'hauria de veure com una fita i no com un fracàs. No obstant, és necessari assenyalar que

la fragmentació del projecte és un tret característic, almenys pel que fa a les Balears.

El llarg retard en l'exposició *Criatures misterioses* pot intepretar-se com un obstacle en la consolidació del projecte a les Illes. No obstant, aquesta mateixa dificultat provocarà l'impuls d'iniciatives noves per part d'alguns docents per a oferir activitats que es puguin relacionar amb la proposta de l'exposició. Més tard, totes aquestes solucions acaben per influir en el disseny de projectes posteriors a l'IREF. En el mateix sentit, es pot dir que el retard en les traduccions del material oficial suposa un obstacle i la recerca d'alternatives al mateix temps. En qualsevol cas, des de Balears existeixen aportacions i iniciatives significatives i influents, ja sigui a través d'informes del funcionament del projecte a centres escolars, reflexions sobre el futur del mateix projecte, tant a les Balears com en general, iniciativa per al desenvolupament d'alternatives i d'experiències pilot, participació activa en la presència de l'IREF a nivell estatal i internacional... L'empremta del projecte a Balears es important i significativa, i per altra banda l'empremta que s'exerceix des de Balears envers el projecte també ho és.

El que no ha constituït cap obstacle per la continuïtat del projecte és el canvi de lleis educatives des de 1989 fins a l'actualitat. El projecte ha demostrat no solament una gran capacitat d'adaptació a les noves circumstàncies, sinó també el seu caràcter avançat a la realitat de l'estat espanyol. La seva transversalitat, el seu esperit constructivista, la facilitat d'adaptar els nous sistemes d'avaluació i l'aprenentatge per competències posen de manifest la independència i autonomia en relació al recorregut de les lleis educatives, i la facilitat amb que el projecte ha pogut ser present des dels seus inicis, sense que el canvis o les necessitats de canvi hagin provingut d'aquest àmbit. Encara més, ha existit un desig molt gran de fer veure com aquest projecte encaixava, sense cap necessitat de transformació més que la d'una inclusió als horaris, amb els plantejaments de la LOGSE. I certament han existit iniciatives per tal que la presència del projecte a les aules de les Illes fos ben regulada i formàs part del currículum.

La irrupció de les tecnologies de la informació i la comunicació, especialment pel que fa a Internet, pot haver influït en el canvi d'orientació del Butlletí a partir de 2003. Això pot haver influït des de llavors en el grau de col·laboració en aquesta publicació per part de persones de les Illes. A més, el canvi de format suposa també una major dificultat per a l'obtenció de dades significatives a través d'aquesta publicació. Desapareix la llista de centres que participa en el projecte (tant de Catalunya com de Balears), i la informació

resta molt subjecta a l'obsolescència digital, per mor de que part d'aquesta informació es publica i es va eliminant a la pàgina web de l'IREF. A l'actualitat, amb l'aparició de la figura de les Filoscoles, no hi ha constància de cap centre de Balears adscrit a les últimes línies d'actuació del projecte, si bé es fa evident que existeix un contacte, especialment si es llegeix el butlletí nº 99 (juny, 2014).

Tot i això, val a dir que la demanda de cursos continua present a totes les Illes, a partir de 2000, si bé experimenta un descens i no és constant amb el pas dels anys. El fet d'existir les demandes des del centres pot haver facilitar la desaparició dels seminaris permanents, o en tot cas pot haver servit com a argument per a propiciar la seva desaparició a través de les retallades. Això evidencia en bona manera el desconeixement o el desinterès per part de l'esfera política envers el projecte i tot el seu potencial, actituds per cert que han dominat la major part del recorregut del projecte a les illes, tot i els esforços per a que no fos així.

4.2 CONCLUSIONS

La presència del projecte a les Balears, doncs, està marcada per la inestabilitat, causada en bona part per les circumstàncies econòmiques i de política educativa a les Illes. Es tradueix en una manca de suport continuat i efectiu. Si bé en el primer moment de l'aparició del projecte les Illes són territori MEC, la transferència de competències no ajuda a millorar la seva situació de manera significativa. Aquesta situació depèn més aviat de la capacitat d'iniciativa de persones concretes. Tot aquest procés té un punt especialment dramàtic, i en certa manera culminant, quan es produeixen les retallades en Educació de l'anterior legislatura.

Per tant, és la presència o absència d'aquestes la que determina en bona mesura el bon funcionament del projecte. En aquest sentit, tal vegada es pot dir que el moment de major estabilitat del projecte correspon a aquell en el que Alzamora és el coordinador del seminari permanent al CEP de Palma (1993-1998). Aquest moment d'estabilitat es tradueix en el bon funcionament del projecte, en el nombre de centres escolars que hi participen, en les activitats de difusió, en l'exposició *Criatures misterioses*, en l'experiència pilot del programa *Filosofia i narració* i en la primera (i única) *Conferència Filosofia 6/18 Illes Balears*. És el moment en el qual es produeix la descentralització del CEP de Palma i es comencen a veure iniciatives i demandes a altres CEP, tant a Mallorca com a les altres illes. No obstant, en aquesta estabilitat hi segueixen essent presents les dificultats habituals:

manca de persones alliberades de la tasca docent per a fer efectiu el projecte que suposa una sobrecàrrega de feina de les persones implicades en el seminari permanent, manca de suport a iniciatives de calat que podrien haver significat una major consolidació del projecte, manca d'una institució de referència, insularitat, dependència relativa de l'IREF, etc. Ara bé, és innegable que des de Balears també s'han realitzat reflexions, propostes i accions que han deixat a la seva vegada una empremta en tot el projecte i una influència a l'IREF. Algunes d'aquestes han nascut de la presa de consciència dels problemes particulars del projecte a les Illes, i han resultat en experiències que es poden qualificar de pioneres i influents.

El present treball ha volgut ampliar la informació existent sobre la presència del projecte Filosofia 3/18 a les Illes Balears, així com reunir en un article una part d'aquesta informació que, o bé es trobava dispersa, o bé era de difícil accés a través dels canals de recerca documental habituals. Es pretén que serveixi com a recurs per estudis posteriors sobre el tema. De fet, a partir d'aquest es poden iniciar altres treballs d'aprofundiment, centrant-se en un període o qüestió. A mode d'exemple, es pot aprofundir en la tipologia de les activitats que s'han fet en els CEP, fent una descripció i reflexionant sobre la seva utilitat o conveniència. Es pot realitzar també una recerca de testimonis orals que hagin estat immersos en tot o part del procés (contactant en primer terme amb les persones que figuren en aquest treball), per tal d'oferir una visió diferent del procés. Es pot fer una investigació i relació de tots els centres que a Balears hagin tengut una relació amb el projecte i quina ha estat aquesta relació, partint de les llistes d'Alzamora, dels butlletins o dels informes de demandes d'activitats dels CEP... Les possibilitats són diverses.

El fet que la principal font utilitzada, és a dir, el *Butlletí de Filosofia 6/18*, o *Butlletí de Filosofia 3/18* (depenent de l'època), no sembli trobar-se en cap base de dades, ha provocat que s'hagi hagut de recórrer al préstec particular. S'ha pogut reunir la pràctica totalitat dels números publicats fins a desembre de 2015, amb alguna excepció no significativa. Per altra banda, s'ha comptat amb informes molt resumits de les activitats d'alguns CEP i també amb documents d'arxius particulars en format físics o digital. Aquests han pogut ampliar la informació o han possibilitat l'obtenció de nova, a períodes on no era possible aconseguir-la per altres vies, especialment a partir de 2003, en el que es produeix un cert silenci documental. Respecte a aquesta circumstància, tal vegada seria pertinent recomanar l'adquisició per part de la UIB, de ser possible, d'exemplars del butlletí des del número 0, i tenir-los en dipòsit per a la seva consulta.

REFERÈNCIES

Monografies i publicacions periòdiques

- Alzamora, J. (1992). Aplicació d'Aris a la lògica de tercer. *Butlletí Filosofia 6/18*, 12, p.12
- Alzamora, J. (1992). Filosofia 6/18 a Mallorca. *Butlletí Filosofia 6/18*, 10-11, p.12
- Alzamora, J. (1994). El projecte Filosofia 6/18 a Mallorca: 1992-94. *Butlletí Filosofia 6/18*, 18-19, p.4-5
- Alzamora, J. (1995). Illes Balears. *Butlletí Filosofia 6/18*, 22, p.13
- Alzamora, J. (1996). Apunts d'un encontre. *Butlletí Filosofia 6/18*, 25, p.3
- Alzamora, J. (1996). Avalua, avaluaràs. *Butlletí Filosofia 6/18*, 27-28, p.10-13
- Bosch, E. (1992). ¿Filosofía en la EGB?. *Cuadernos de pedagogía*, 205, 8-9.
- Bosch, E. (1992). Entrevista con Matthew Lipman. *Cuadernos de pedagogía*, 205, 18-20.
- Bosch, E., i Puig, I. (1992). El proyecto filosofía 6/18. *Cuadernos de Pedagogía*, 205, 10-13
- Cabot, M. (1991). Fragments del treball realitzat pels alumnes de setè i vuitè d'EGB de l'Escola Rafal Vell de Palma de Mallorca. *Butlletí Filosofia 6/18*, 6, p.10
- Carreras, C. (1997). *L'herència deweyana: la Philosophy for Children de Matthew Lipman i les bases del coneixement* (Tesi Doctoral). Universitat de Girona. Recuperat des de <http://dugi-doc.udg.edu/handle/10256/4624>
- Comas, F.(coord), Fullana, P., González, S., Motilla, X., Rincón, J., i Sureda, B. (2014). Guia pràctica per a l'elaboració de treballs historicoeducatius [epub]. Palma: Edicions UIB.
- Foguet, J. (2006). Un curs ple d'experiències. *Butlletí Filosofia 3/18*, 65-66, p.10-11
- Foguet, J. (2010). Filosofia i ciutadania o com n'Elisa es fa gran. *Butlletí Filosofia 3/18*, 83, p.2-4
- García, D. (2014). Martha Craven Nussbaum, "Sin fines de lucro. Por qué la democracia necesita de las humanidades". *Revista Enfoques*, 10(16), 181-185. Recuperat des de http://www.ucentral.cl/prontus_ucentral2012/site/artic/20140101/asocfile/20140101233549/enfoques16_10_doragarcia.pdf
- Giménez, C., Sharp, A., i Young, C.(1991). El diàleg filosòfic. *Butlletí Filosofia 6/18*, 7, p.5-8
- IREF (1993). Miscel·lània I.C.P.I.C. *Butlletí Filosofia 6/18*, 16, p.9-10
- IREF (2002). Formació Illes Balears. *Butlletí Filosofia 3/18*, 51-52, p.18
- IREF (2012). Opinions sobre el Projecte Filosofia 3/18. *Butlletí Filosofia 3/18*, 89-90, p.3-4
- IREF (2014). L'escola després de l'escola. CP Es Pont, Palma de Mallorca. *Butlletí Filosofia 3/18*, 99, p.1-12
- Jaume, M. (1995). Inici de memòria. *Butlletí Filosofia 6/18*, 21, p.3-4

- Lipman, M. (1995) *Filosofia a l'escola*. Vic: Eumo
- Lipman, M., Sharp, A., Oscanyan, F., & Presas, E. (1991). *Filosofia a l'escola*. Vic: Eumo.
- Lladó, F. (1994). L'exposició Criatures Misterioses a Mallorca. *Butlletí Filosofia 6/18*, 18-19, p.14-15
- López, J. (1998). Las bases de datos históricas. *Anales de documentación*, 1. Recuperat des de <http://revistas.um.es/analesdoc/article/view/3071/3041>
- Mas, M. (24 d'octubre, 1990). Filosofia des dels sis anys. *El día 16 de Baleares*
- Mas, M. (1990). I Conferència Filosofia 6/18. Interrogants oberts. *Butlletí Filosofia 6/18*, 5, p.11
- Mas, M. (1990). El programa Filosofia 6/18 aplicat a la classe de Filosofia de 3er de BUP. *Pissarra*, 56, 4-6
- Mas, M. (1993). Sabeu qui és en Tòfol? *Butlletí Filosofia 6/18*, 13, p.11
- Mas, M. (1993). III Conferència. Perspectives obertes. *Butlletí Filosofia 6/18*, 14-15, p.14-15
- Mas, M. (1997). L'educació en valors en el projecte Filosofia 6/18. *Arc, L': quadern informatiu de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears*, 4, 13-17. Recuperat des de <http://www.raco.cat/index.php/Arc/article/view/66046/96358>
- Muñoz, D., i Morey, P. (1997). Filosofia 6/18: petita història d'un projecte per ensenyar el valor de pensar. *L'Arc: quadern informatiu de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears*, 4,10-12. Recuperat des de http://ibdigital.uib.es/greenstone/collect/arc/index/assoc/Arc_1997/v4p010.dir/Arc_1997v4p010.pdf
- Peña, M. (2008). *Temario para auxiliar de biblioteca*. Madrid: Estudio de Técnicas Documentales.
- Pomar, M. (2014). Què queda del que es va viure a l'escola? La Contribució del CEIP Es Pont. Informe de recerca, 11. Recuperat des de <http://irie.uib.cat/files/reports/informe-11.pdf>
- Pomar, M., i Sbert, M.(2015). Assolir competències a l'aula de Filosofia 3/18. *Butlletí Filosofia 3/18*,102, p.3-16
- Pomar, M., Sbert, M., i Puig, I. (1999). Per què és interessant fer preguntes? *Butlletí Filosofia 3/18*,39-40, p.4-7
- Portelli, A. (1991). Lo que hace diferente a la historia oral. *Schwarzstein, Dora*, 36. Recuperat des de <http://comisionporlamemoria.net/bibliografia2012/metodologia/Portelli.pdf>
- Puig, I. (1993). Moments de Canvi. *Butlletí Filosofia 6/18*, 16, p.2-3
- Puig, I. (1995). Projectes. *Butlletí Filosofia 6/18*, 23-24, p.4-5
- Puig, I. (2012). *Fer filosofia a l'escola*. Vic: Eumo
- Puig, I., i Sàtiro, A. (2000). *Tot pensant. Recursos per a l'educació infantil*. Vic: Eumo.
- Ramon, M. (1995). Filosofia a l'escola a Internet. *Butlletí Filosofia 6/18*, 23-24, p.18-19
- Raurell, F., i Triadú, T. (2012). Conversa amb Irene de Puig. *Segell*, 21, p.21). Recuperat des de

<http://www.raco.cat/index.php/Segell/article/download/258777/346073>

- Ripoll, C. (1994). El carter a Mallorca. *Butlletí Filosofia 6/18*, 18-19, p.6-7
- Ripoll, C. (1996). Per aprendre cal sorprendre's. *Butlletí Filosofia 6/18*, 25, p.4-5
- Ripoll, C., i Puig, I. (1998). Si ens disfressem som nosaltres mateixos? *Butlletí Filosofia 6/18*, 35-36, p.8-9
- Sbert, M. (1993). De la mà de Pimi. *Butlletí Filosofia 6/18*, 13, p.8-9
- Sbert, M. (1993). Segona visita a la Fundació March. *Butlletí Filosofia 6/18*, 14-15, p.8-9
- Sbert, M. (1996). Blau com el soroll de la mar. *Butlletí Filosofia 6/18*, 25, p.6-7
- Sbert, M. (2010). De Kio i Gus a Escher... L'infinit. *Butlletí Filosofia 3/18*, 83, p.7-10
- STEI (1992). Filosofia 6/16. Una nova manera d'aprendre a pensar. Els alumnes del Col·legi Públic de Sant Jordi treballen la filosofia des dels primers cursos d'EGB. *Pissarra*, 64, 16-18
- UIB (2012) *Plan de estudios de título oficial. Grado en Educación Primaria. De acuerdo con el Real Decreto 1393/2007 de 29 de octubre por el que se establece la ordenación de las enseñanzas universitarias oficiales*. UIB.
- Universidad Carlos III (2011). *Fuentes de información sobre literatura gris para ingeniería*. Recuperat des de http://portal.uc3m.es/portal/page/portal/biblioteca/aprende_usar/calendario/bib_politecnica/fuentes

Altres materials de referència

- GRUP IREF. *Butlletí de filosofia 3/18* (abans *Butlletí de Filosofia 3/18*), números 0 (1989) fins a 105 (2015)
- Alzamora, J. (1991). *Experimentació del Projecte Filosofia 6/18*. Informe mecanografiat. Arxiu privat de Joan Carles Alzamora. Marratxí.
- Alzamora, J. (1994). *Memòria de les activitats realitzades pel coordinador de Filosofia 6/18 el curs 93-94*. Informe de memòria en format digital (.doc). Arxiu privat de Joan Carles Alzamora. Marratxí.
- Alzamora, J. (1996). *Resum de les activitats del projecte Filosofia 6/18 a Balears*. Informe en format digital (.doc). Arxiu privat de Joan Carles Alzamora. Marratxí.
- Alzamora, J. (1996). *Relació d'escoles que apliquen el Projecte Filosofia 6/18*. Informe en format digital (.doc). Arxiu privat de Joan Carles Alzamora. Marratxí.
- CEP de Palma Jaume Cañellas Mut (2016). [Informe: relació activitats realitzades en el CEP de Palma entre 1988 i 2015, relacionades amb Filosofia 3/18]. Full de càlcul, imprès.
- CEP de Menorca (2016). *Activitats de Filosofia desenvolupades al CEP de Menorca*. Informe en format digital (.odt).
- Enregistrament d'àudio: *Entrevista a Miquel Jaume i Margalida Mas*, realitzat el 12/04/2016

Enregistrament d'àudio: *Entrevista a Maite Sbert*, realitzat el 12/04/2016

Enregistrament d'àudio: *Entrevista a José Antonio Vega*, realitzat el 16/06/2016

Material escolar creat o aprofitat per a Filosofia 3/18

Lipman, M. (1989) *Pimi*. Vic: Eumo

Lipman, M. (1989) *Recerca filosòfica*. Vic: Eumo

Lipman, M. (1990) *Buscant el sentit*. Vic: Eumo

Lipman, M. (1990) *La descoberta de l'Aristòtil Mas*. Vic: Eumo

Lipman, M. (1991) *Lisa*. Vic: Eumo

Lipman, M. (1992) *Recerca ètica*. Vic: Eumo

Lipman, M. (1994) *Kio i Gus*. Vic: Eumo

Lipman, M. (1996) *Admirant el món*. Vic: Eumo

Puig, I. (1996) *Contes per a pensar: manual d'acompanyament del conte "El carter joliu", de Janet i Allan Ahlberg*. Barcelona: Destino.

Puig, I., i Sàtiro, A (2000). *Tot pensant... contes*. Vic: Eumo

Puig, I., i Sàtiro, A (2000). *Tot pensant. Manual del professor*. Vic: Eumo

Puig, I., Gómez, M. (2004) *Pebili*. Vic: Eumo

Puig, I., Gómez, M. (2004) *Persensar*. Vic: Eumo

Puig, I., Baiges, A. (2007) *Cinèfil*. Vic: Eumo.

Puig, I. (2007). *Kalós*. Vic: Eumo.

BIBLIOGRAFIA

Albermann, D. et al. (1990) *Discutir para comprender. El uso de la discusión en el aula*. Madrid: Visor.

Alonso, J. (1987) *Enseñar a pensar. Perspectivas para la enseñanza compensatoria*. Madrid: Cide.

Baron, S. (1987) *Teaching Thinking Skills: Theory and Practice*. Nova York: Freeman.

Beltrán, J. (1989) *Aprender a aprender. Estrategias cognitivas*. Madrid: Cincel.

Blanco Mayor, C., Miranda Alonso, T., & Melero Martinez, J.(coord.) (1993). *Filosofía y educación. Colección Estudios*. Universidad de Castilla-La Mancha

Bosch, E. (1998) *El plaer de mirar*. Barcelona: Actar

Bosch, E. (2003) *Educació i vida quotidiana*. Vic: Eumo

Bosch, E. (2009) *Un lloc anomenat escola*. Barcelona: Graó

Bruer, J. (1995) *Escuelas para pensar*. Barcelona: Paidós-MEC.

- Bruner, J. (1988) *Desarrollo cognitivo y educación*. Madrid: Morata.
- Dewey, J. (1985) *Democràcia i escola*. Vic: Eumo
- Dewey, J. (1989) *Cómo pensamos*. Barcelona: Paidós
- García, F. (coord), i Lipman, M. (2002) *Filosofía y educación*. Madrid: Ediciones de la Torre
- Greene M. (2004) *Liberar la imaginación*. Barcelona: Graó
- Guix, M. (2012). *Filosofía a primària. Ensenyar a pensar. Comunicació educativa*, (25), 40-45.
- Izarra, G. R., & González, A. C. (2008). Convivencia, clima de aula y filosofía para niños. *Revista electrónica interuniversitaria de formación del profesorado*, 11(3), 3. Recuperat des de <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2782155>
- Haynes J. (2004) *Los niños como filósofos*. Barcelona: Paidós
- Hessen B. (2004) *Pequeños pero valientes*. Barcelona: Graó
- IREF (s.d.) Una lectura de les Competències Bàsiques des del Projecte Filosofia 3/18 Recuperat des de <http://www.grupiref.org/documents/filosofia-3-18-i-competencies-basiques.pdf>
- Lipman M. (2004) *Natasha. Aprender a pensar con Vigotsky*. Barcelona: Gedisa
- Lipman, M., & Ferrer, V. (1997). *Pensamiento complejo y educación*. Madrid: De la Torre.
- Lipman, M., Sharp, A., Oscanyan, F. (1992). *La filosofía en el aula*. Madrid: Ediciones de la Torre.
- Mathews, G. (1978) *La filosofía y los niños*. Mèxic: FCE
- Mathews, G. (1980) *Philosophy & the young child*. Cambridge: Harvard University Press
- Mathews, G. (1984) *Dialogues with children*. Cambridge: Harvard University Press
- Mathews, G. (1986) *El niño y la filosofía*, Mèxic: FCE
- Miranda, T. (2007). M. Lipman: Función de la filosofía en la educación de la persona razonable. *Crearmundo*, (7). Recuperat des de http://www.creamundos.net/crearmundos_revista_dic5j.html
- Miranda, T. (2007). M. Lipman: Función de la filosofía en la educación de la persona razonable. *Crearmundo*, (7). Recuperat des de http://www.creamundos.net/crearmundos_revista_dic5j.html
- Nussbaum, M. (2010). Sin fines de lucro: por qué la democracia necesita de las humanidades. Madrid: Katz.
- Pomar, M. (2001) *El diálogo y la construcción compartida del conocimiento*. Barcelona: Octaedro
- Raurell, F., i Triadú, T. (2012). Conversa amb Irene de Puig. *Segell*, 21(21). Recuperat des de <http://www.raco.cat/index.php/Segell/article/download/258777/346073>
- Rodríguez, G. (2012). Filosofía para Niños: cómo acercar la filosofía a niños y niñas. *Fòrum de Recerca*, (17), 21-34. Recuperat des de http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/76366/-_serveis-scp-publ-jfi-xvii-filosofia-2.pdf?sequence=1

- Sarbach, A. (2005). *¿Qué pasa en la clase de filosofía? Hacia una didáctica narrativa y de investigación* (Doctorat). Universitat de Barcelona. Recuperat des de <http://tdx.cbuc.es/handle/10803/1352>
- Splitter, L. i Sharp, M. (1995) *La otra educación, Filosofía para niños y la comunidad de indagación*. Buenos Aires: Manantial
- Terricabras, J. (1998) *Atreveix-te a pensar*. Barcelona: La campana
- Terricabras, J. (2002) *A tu, què t'importa?* Barcelona: La campana
- UNESCO (s.d.) *Philosophy, a school of freedom - Teaching Philosophy and Learning to philosophize: Status and prospect*. Recuperat des de <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001541/154173e.pdf>